

ks. Marian Radwan SCJ

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

ORCID: 0000-0002-8172-2974; e-mail: mradwan@scj.pl

<https://doi.org/10.4467/25443283SYM.21.024.14704>

MĘCZEŃSTWO I ZNIEWOLENIE
ROSYJSKIEJ CERKWI PRAWOSŁAWNEJ
W LATACH 1917-1970

MARTYRDOM AND ENSLAVEMENT
OF THE RUSSIAN ORTHODOX CHURCH
(1917-1970)

Abstrakt

Od 1721 roku z woli cara Piotra Wielkiego Rosyjska Cerkiew Prawosławna została pozbawiona patriarchy i na jej czele stawał każdorazowy monarcha. Urząd ten został przywrócony dopiero w 1917 roku, kiedy Synod w tajnym głosowaniu doprowadził do wyboru metropolity T. Bieławina (†1925). Po obaleniu Rządu Tymczasowego przez bolszewików nowe władze podjęły starania o podporządkowanie sobie Cerkwi. W ramach tej inicjatywy podejmowano próby rozbicia Cerkwi przez prorządowe ugrupowania religijne (np. Żywa Cerkiew W. Wwiedzińskiego, Ruch georgiewski G. Jackowskiego), podstępne przejęcie administracji cerkiewnej, przygotowania do postawienia przed sądem patriarchy Tichona, wykonanie wyroków śmierci na osobach broniących cerkwi podczas akcji odbierania cerkwiom sakralnych precjozów. Niezależność Cerkwi została złamana w 1927 roku po publikacji tzw. Deklaracji metropolity S. Stragorodz-

kiego. Jego oponentci odtąd byli prześladowani (P. Polański, C. Smirnow, J. Petrowych), a lojalni duchowni awansowani. Powołanie tzw. Rady ds. Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej na czele z oficerem władz bezpieczeństwa G. Karpowem zakończyło proces zniewalania Cerkwi. Rada ta manipulowała wyborem patriarchy Stragorodzkiego i A. Szymańskiego oraz nominacjami biskupów. Masowo likwidowano cerkwie, szkolnictwo teologiczne, klasztory, zredukowano liczbę diecezji. Na polecenie władz z udziałem Karpowa podjęto nieudaną próbę utworzenia w Moskwie Prawosławnego Watykanu. Zarówno Stragorodzki, jak i Szymański kierowali się głównie żądaniami władz politycznych a nie oczekiwaniami wiernych.

Słowa kluczowe: Sobór Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej w latach 1917-1918, Rada ds. Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, Tichon Biellawin, Sergiej Stragorodzki, Aleksiej Szymański, Piotr Polański, Cyryl Smirnow, Józef Petrowych, Georgij Karpow, Włodzimierz Kurojedow, Ewgenij Tuczkw

Abstract

The Russian Orthodox Church was deprived of a patriarch by the tsar Peter I the Great in 1721 and since then had been ruled by every next monarch. The position of a patriarch was restored in 1917, when the Synod chose Tikhon Biellawin (died in 1925), by secret voting. When the Russian Provisional Government was overthrown by bolsheviks, the new government started to subordinate the Orthodox Church. There were many attempts of destroying the Orthodox Church by pro-government religious groups, deceptive taking over the Orthodox administration, accusing the Patriarch Tikhon, and executing people defending churches during sacrilegious depriving action. The Orthodox Church's independence was cut short in 1927 after the so-called Declaration of Metropolitan Sergei Stragorodski was published. Since then, his opponents had been persecuted, and his supporters had got promoted. The process of the Russian Orthodox Church enslavement ended when the Council of the Russian Orthodox Church Affairs with the security service officer Karpow as a director was established. The Council had its impact on the election of patriarchs Stragorodski and Simansky and bishops nominations. Orthodox churches, theological schools, monasteries, were liquidated massively, the

number of dioceses was reduced, as well. On the Karpov's and the government order, there was an unsuccessful attempt of establishing the Orthodox Vatican in Moscow. Patriarchs Stragorodsky and Simansky ruled according to governmental demands, not faithful people's needs.

Keywords: The Russian Orthodox Sobor (1917-1918), The Council of the Russian Orthodox Church Affairs, Tichon Bieliawin, Sergiej Stragorodzki, Aleksiej Szymański, Piotr Polański, Cyryl Smirnow, Józef Petrowych, Georgij Karpow, Włodzimierz Kurojedow, Ewgenij Tuczkw

Święty Jan Paweł II wygłosił kiedyś naukę o prawosławnym mniuchu Sergieju z Radoneża działającym w XIV wieku, dlatego gdyż był on świętym zakonnikiem. Analogiczne obowiązki ciąży i na współczesnych autorach. Ważne jest i to, że publikujący historycy Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej coraz częściej odwołują się do archiwów stopniowo udostępnianych badaczom. Dzięki temu na rynku wydawniczym pojawiają się prace budzące nie tylko zainteresowanie, ale i zaufanie. Osiągnięcia W. Cypina, M. Szkarowskiego, M. Odincowa, G. Szczegłowa, S. L. Firsowa, M. A. Kriwowej, J. G. Orłowa, W. Worobieja, A. Mazyryna, A. G. Mitrofanowa słusznie są doceniane przez czytelników, zwłaszcza że często autorzy nie liczą się już z propagandą polityczną. Poważny wkład do aktualnej wiedzy o dziejach tej Cerkwi w wymienionym okresie dostarcza także licząca już 60 tomów *Prawosławna Encyklopedia* wydawana staraniem wielu badaczy, a sponsorowana przez moskiewski patriarchat¹. Literatura historyczna ukazuje już, że w latach 1917-1970 głównymi postaciami sprawującymi naczelną władzę w Cerkwi i będącymi przedmiotem poniższych rozważań byli kolejno: T. Bieliawin, P. Polański, S. Stragorodzki i A. Szymański, świadkowie trudnej epoki.

Rosyjska Cerkiew przed okresem historycznym będącym przedmiotem zainteresowań poniższych rozważań była zorganizowana w 67 eparchiach². Ordynariusze diecezji mieli do pomocy sufraganów, niekiedy nawet kilku. Duszpasterstwo było zorganizowane w ponad 54 000 cer-

¹ Por. *Православная Энциклопедия*, Москва 2000-2020, t. 1-60 (dalej: ПЭ).

² Por. J. SMOLITSCH, *Geschichte der russischen Kirche 1700-1917*, Leiden 1964, s. 705-713.

kwi i kaplicach w liczbie 23 000. Zatrudniano 51 000 kapłanów. Nietety od ponad 200 lat Cerkiew była całkowicie uzależniona od władzy carskiej. Monarcha mianował swego przedstawiciela – oberprokuratora – stojącego na czele Synodu złożonego z biskupów, ale to car przez swego pełnomocnika kierował Cerkwią. Tragiczne czasy – zapamiętane nie tylko przez historyków – dotyczą także rządów Mikołaja II, kiedy to jego żona wielokrotnie decydowała, kto zostanie metropolitą w stolicy kraju. Jednak obalenie monarchii przez rewolucję lutową w 1917 roku zapowiadało także zmiany w organizacji Cerkwi. Ta nowa władza bynajmniej nie zamierzała całkiem zrezygnować ze starych tradycji³. Z jednej strony, został utrzymany Synod z oberprokuratorem na czele. Z drugiej, nowy rząd przychodzący na miejsce administracji carskiej wyraził zgodę na zwołanie Soboru i wybór patriarchy. Został on otwarty w Moskwie 15 sierpnia 1917 roku. Honorowym przedstawicielem władz był minister wyznań religijnych A. W. Kartaszew⁴.

Tymczasem w Piotrogradzie komuniści podjęli szereg decyzji dotyczących Cerkwi: zadecydowano, by zlikwidować cały system szkolnictwa cerkiewnego, uznawać tylko małżeństwa cywilne, księgi metrykalne mógł prowadzić tylko urząd państwowy, duchowni zostali zaliczeni do kategorii niepracujących, parafią kierowały tylko osoby świeckie („dwudziestki”), które mogły zatrudniać duchownego na zasadzie umowy, żaden ordynariusz nie mianował administratora parafii czy katechety; prawd wiary wolno było się uczyć tylko osobom dorosłym.

Obserwując wydarzenia w północnej stolicy, Sobór obradujący w Moskwie przyśpieszał prace mające na celu ustalić zasady organizacyjne Cerkwi, zwłaszcza uniezależnienia się od władz świeckich, do których stale pretendowali to socjaliści A. Kiereńskiego, to komuniści W. Lenina. Sobór docenił problem wyboru patriarchy. Historia tej inicjatywy jest powszechnie znana. Po 200 latach na czele Cerkwi stanął patriarcha Biełławin (1865-1925). Niektóre fragmenty z jego życiorysu zasługują na

³ Пор. В. А. ФЕДОРОВ, *Временное правительство и его вероисповедная политика*, ПЭ, Москва 2010, т. 9, с. 510-514.

⁴ Пор. Г. МИТРОФАНОВ, *Очерки по истории Русской Православной Церкви XX века*, Москва 2021, с. 35.

przypomnienie. Absolwent moskiewskiej Akademii Duchownej niedługo po święceniach w 1892 roku udał się do Chelma Lubelskiego, gdzie pozostał przez niemal sześć lat i tu zaczął pracę jako inspektor Seminarium Duchownego, a następnie rektor. W 1898 roku już jako biskup udał się do Ameryki, by zaopiekować się prawosławnymi w USA oraz unitami ze wschodniej Europy, którym łacińska hierarchia miejscowa nie zdołała zapewnić odpowiedniej opieki religijnej. Jego wielokierunkowe duszpasterstwo umożliwiło stworzenie później autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w Ameryce Północnej. W 1907 roku po dziewięciu latach pracy na zachodniej półkuli bp Tichon powrócił do Rosji, by zostać arcybiskupem jarosławskim, skąd po siedmiu latach przeszedł do katedry wileńskiej. Jednak wojenna okupacja niemiecka zmusiła go do pozostania w Moskwie od 1915 roku. Tu po obaleniu caratu, drogą wyborów przez duchownych i świeckich, został powołany na metropolitę moskiewskiego – 23 czerwca 1917 roku. Tu rozpoczął się ostatni etap życia metropolity Tichona. Na jego barki spadł szereg trudnych problemów. Wyróżnić tu trzeba kilka sił zagrażających Cerkwi – organy bezpieczeństwa państwa komunistycznego, organizacje antyreligijne, nowe instytucje religijne, np. tzw. „Żywa Cerkiew” i inne podobne ruchy, polityka rządu zmierzająca do odebrania Cerkwi cerkiewnych precjozów, rzekomo celem zapewnienia pomocy dla ludności głodującej na Powołżu i w innych regionach. Ich liczbę oceniano na pięć milionów; systematycznie zamykano cerkwie; doszło do częstych profanacji relikwiarzy i sarkofagów osób uznanych za święte. W styczniu 1918 roku dochodziło już do morderstw. 31 marca 1918 roku w moskiewskim seminarium patriarchy Tichon wraz z grupą współcelebransów odprawił specjalną Mszę Świętą za 15 nowych męczenników rosyjskich, wśród nich za kijowskiego metropolitę W. Bogojawleńskiego i proboszcza Carskiego Sioła z okolic Piotrogradu J. Koczura. Taka akcja niszczenia episkopatu i duchowieństwa będzie prowadzona przez całe 25 lat. W trzy miesiące – od lipca do września 1918 roku – zginie ośmiu biskupów. Zgromadzenie soborowe widząc akcje bolszewickie wymierzone w Cerkiew, 20 września 1918 roku zamknęło swe obrady. Patriarcha jednak nie zamierzał milczeć. 26 października opublikował bardzo ostry list adresowany do wszystkich obywateli Rosji, piętnując barbarzyńskie napady na duchowieństwo i budowle sakralne, krytyku-

jąc tzw. pokój brzeski, kiedy zajęte przez Niemców połacie kraju oddano okupantowi. 24 listopada 1918 organy bezpieczeństwa zareagowały, dokonując rewizji w mieszkaniu patriarchy i zatrzymując go do początku stycznia 1919 roku. Do jego dłuższego aresztu doszło dopiero z 6 na 7 maja 1922 roku, co poprzedziła znaczna aktywność patriarchy po zamknięciu Soboru⁵. Od maja 1921 roku w 34 guberniach, z powodu suszy oraz przymusowej kolektywizacji, wiele regionów – zwłaszcza Powołże, Kaukaz, Krym – doświadczyło głodu⁶. W całym kraju w różnym stopniu dotknął on około 20 milionów obywateli; zmarło około miliona osób. Na ten dramat już w czerwcu 1921 roku zareagował patriarcha Tichon, publikując w „New York Times” smutny apel o pomoc. Poparł go także M. Gorki. Analogiczną prośbę skierował do Piusa XI i innych przywódców chrześcijańskich. Nawiązał kontakt z państwową organizacją charytatywną – „Pomogłem” – powiadamiając ją, że powołał Wszechrosyjski Cerkiewny Komitet Pomocy Głodującym. Podkreślił, że ten nowy komitet zamierza prowadzić wielokierunkową pomoc charytatywną. Przeciw

⁵ W listopadzie 1923 roku patriarcha Tichon obawiając się aresztowania, zamianował dwóch pierwszych kandydatów do stanowiska stróża tronu patriarszego, mających w razie konieczności, pierwszy lub drugi, pokierować Cerkwią w Rosji. Byli to metropolici A. Preobrażeńskij oraz C. Smirnow. Por. A. МАЗЫРИН, *Поместный Собор 1917-1918 гг. и вопрос о преемстве патриаршей власти в последующий период (до 1945 г.)*, „Вестник ПСТГУ” II: 4(29) (2008), s. 35-51. Po raz drugi patriarcha dokonał analogicznych nominacji 7 stycznia 1925 roku na kilka miesięcy przed swoją śmiercią. Tym razem nominatami byli: Smirnow, Preobrażeńskij i Polanskij. Por. tamże, s. 42. Po śmierci Tichona stanowisko stróża przejął Polanskij. On także na wszelki wypadek zamianował (6 grudnia 1925 roku) trzech kandydatów do tego stanowiska. Byli to Stragorodzki, Preobrażeńskij, J. Petrowych. Por. tamże, s. 44. Do kolejnej nominacji czuł się zmuszony metropolita leningradzki Petrowych. 8 grudnia 1926 roku zamianował także trzech hierarchów: K. Sobolewa, T. Uspienskigo, S. Samojłowicza. Por. tamże, s. 45. Znaczną grupą josiflan w okręgu woroneżskim opiekował się także bp A. Buj, jednak brak bliższych danych o jego nominacji od Petrowych. Samojłowicz, ostatni z wymienionych, prawdopodobnie zamianował tylko jednego biskupa do ewentualnego stanowiska stróża tronu patriarszego. Por. tamże. Z odnotowanych hierarchów śmierć z rąk organów bezpieczeństwa ponieśli: Smirnow, Polanskij, Petrowych, Samojłowicz, Buj. W ten sposób władze komunistyczne uniemożliwiły nie tylko rozwój, ale nawet samo istnienie Cerkwi, pozbawiając życia jej przywódców.

⁶ Д. Н. НИКИТИН, *Изъятие церковных ценностей*, ПЭ, Москва 2004, t. 21, s. 661-668.

takiej inicjatywie patriarchy wystąpili Lenin, L. Trocki, J. Stalin. Aprobował ją M. Kalinin i jego środowisko, zwłaszcza że istniała obawa, iż wzrośnie liczba głodujących. Pierwsi wymienieni narzucili ograniczenia na inicjatywę cerkiewną, domagając się szczególnie sprawozdawczości. Władzom państwowym zależało na wykorzystaniu akcji charytatywnej do walki z Cerkwią. Pod pozorem szukania środków na pomoc dla potrzebujących postanowiono odebrać Cerkwi jej precjoza zlokalizowane w klasztorach i świątyniach. Patriarcha w tym czasie wydał polecenie do diecezji: „Z uwagi na ciężką sytuację jest możliwość przekazania cerkiewnych przedmiotów na te cele, niemających liturgicznego przeznaczenia”⁷. To oświadczenie władze uznały za bezprawne; zdecydowały się na samodzielne, niekontrolowane wchodzenie do cerkwi i klasztorów, celem odbierania upatrzonych przedmiotów. Akcja ta w planach Trockiego miała sprowokować bunt i opór ze strony cerkiewnej, co pozwoliłoby mu na zastosowanie środków represyjnych. Zamyśl ten w znacznym stopniu udał się. Najsłynniejszym okazał się bunt wierzących mieszkańców Szui w gubernii iwanowo-wozniesińskiej (15 marca 1922 roku), gdzie na głos alarmująco bijących dzwonów swej cerkwi przyszło bronić kilka tysięcy parafian. Wojsko otworzyło ogień przeciw nim, zabijając cztery osoby. Proces sądowy przeprowadzony miesiąc później zakończył się rozstrzelaniem dwóch kapłanów i jednego parafianina. Analogiczne wydarzenia także kończyły się wyrokami śmierci. W Moskwie wydano 11 takich wyroków, a wykonano je na pięciu osobach. W Piotrogradzie sąd rozstrzygający podobne problemy na śmierć skazał (5 lipca 1922 roku) 11 osób, z których wykonano cztery wyroki. W gronie rozstrzelanych był także metropolita miejscowy B. Kazański (13 sierpnia 1922 roku), mający wówczas 49 lat, którego patriarcha przewidywał na swego następcę w Moskwie.

Zdaniem D. N. Nikitina, za obronę cerkiewnych precjozów w samym tylko 1922 roku przeprowadzono 231 procesów, w których osądzono 700 osób. W różnych wydarzeniach konfliktowych zginęło – jego zdaniem – około 2000 parafian. Twierdzi, że akcja odbierania precjozów przyniosła władzom 33 pudy złota, 23 997 pudów srebra, 35 670 brylantów.

⁷ Tamże.

Według specjalistów, tylko 15% z pozyskanych tą drogą środków finansowych przekazano na pomoc dla głodujących⁸. Równocześnie Lenin apelował: „Im większą liczbę przedstawicieli reakcyjnej burżuazji i reakcyjnego duchowieństwa uda się nam z tego powodu rozstrzelać, tym lepiej”⁹.

W tym samym czasie, kiedy głód zmuszał patriarchę do zajmowania się tragicznymi historiami – nie brakło nawet kanibalizmu – bolszewicy zorganizowali nowy atak na Cerkiew, chcąc ją całkowicie podporządkować sobie, a nawet w końcu całkowicie wymazać z życia Rosjan. W tym celu utworzono tzw. Ruch „odnowicielski” (obnowieńczestwo), w postaci tzw. „Żywej Cerkwi”, organizacji wydającej periodyk pod tym samym tytułem. Zorganizowali ją duchowni inspirowani przez organy bezpieczeństwa (GPU)¹⁰ w latach 1922-1936. Celem tych duchownych promotorów państwowych było stymulowanie akcji mającej zgromadzić cerkiewne precjoza rzekomo na rzecz głodujących. Ruch ten stworzyli kapłani prawosławni. Do nich zalicza się tzw. grupa pietrogradzka, rekrutowana z tej diecezji. Byli to W. J. Wwiedieński¹¹, E. C. Bielkow¹², W. D. Kraśnicki¹³; ponadto grupa moskiewska – S. W. Kalinowski¹⁴, J. Borysow, W. Bykow oraz duchowni saratowscy: N. Rusanow, S. Ledowski. Do nich dołączył emerytowany biskup władykaukaski A. Granowski¹⁵. Wymienieni 13 maja 1922 roku opublikowali apel do „wierzących synów Prawosławnej Cerkwi Rosyjskiej”, postulując poparcie władzy sowieckiej w staraniach o przejście cerkiewnych precjozów na cele pomocy charytatywnej. Domagali się także rychłego zwołania Soboru, by dokonać krytycznej oceny życia Cerkwi i społeczeństwa. Patriarcha Tichon w tym czasie skie-

⁸ Тамże; Г. МИТРОФАНОВ, *Очерки по истории Русской Православной Церкви XX века, dz. cyt.*, s. 113.

⁹ *Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти 1917-1943*, Москва 1994, s. 188.

¹⁰ Государственное политическое управление – Państwowy Zarząd Polityczny.

¹¹ Рог. М. Шкаровский, *Введенский В. И.*, ПЭ, Москва 2009, t. 7, s. 349-352.

¹² Рог. М. Шкаровский, *Белков Е. Х.*, ПЭ, Москва 2009, t. 4, s. 525-526.

¹³ Рог. М. Шкаровский, *Красницкий В.*, ПЭ, Москва 2019, t. 38, s. 403-407.

¹⁴ Рог. И. СОЛОВЬЕВ, *Калиновский С.*, ПЭ, Москва 2017, t. 29, s. 488-491.

¹⁵ Рог. В. ЦЫПИН, *Антонин*, ПЭ, Москва 2008, t. 2, s. 682-684.

rował list otwarty do władz, domagając się zakończenia wojny domowej i prześladowania wierzących. W odpowiedzi na to organy bezpieczeństwa osadziły go w areszcie domowym. Zanim do tego doszło, patriarcha Tichon zamianował metropolitę z Niżnego Nowgorodu A. Preobrażenskigo swym pełnomocnikiem – stróżem patriarszego tronu (*locum tenens*), by podczas jego nieobecności pokierował administracją Cerkwi. Wiedząc o takiej decyzji patriarchy, z Moskwy przybyła do niego delegacja „Żywej Cerkwi”, na czele z ks. Kraśnickim z ofertą, że są gotowi pokierować sprawami Cerkwi i by im przekazał moskiewską kancelarię i sprawy będące w rękach Synodu. Organy bezpieczeństwa blokując wyjazd metropolity Agafangęła z Niżnego Nowgorodu do Moskwy, umożliwiły wracającej delegacji przejąć wspomnianą kancelarię – Troickie Podworie. Tu zainstalowano nową instytucję – Wyższy Urząd Cerkiewny (БЦУ)¹⁶. Na jej czele stanęli bp Granowski, którego zastępowali Wwiedieński i Kraśnicki.

29 maja 1922 roku specjalne zebranie „Żywej Cerkwi” przygotowało spis swych planowanych inicjatyw: zamierzano dokonać rewizji przepisów prawa kanonicznego, nauczania dogmatycznego, etyki, finansów, terenowej organizacji „Żywej Cerkwi” w ośrodkach powiatowych. I. Solłowiow podkreśla bardzo czynną rolę organów bezpieczeństwa w opracowywaniu tych planów¹⁷. Celem umocnienia całej instytucji postanowiono wyświęcić kilku nowych biskupów. Dokonano konsekracji J. Czancewa i J. Albińskiego, później udzielono sakry także kilku żonatym kapłanom.

Latem 1922 roku doszło do nowych aktów współpracy organów „Żywej Cerkwi” i GPU, zmuszając biskupów do podporządkowania się Wyższemu Urzędowi Cerkiewnemu. Niestety nawet wybitny teolog, późniejszy patriarcha Stragorodzki i dwóch jego przyjaciół – bp E. Mieszczerskij i S. Mieszczeriakow – uległo tym namowom i uznali wspomniany urząd za pełnoprawny kanonicznie¹⁸. Dopiero po pewnym czasie potrafił się przyznać do popełnionego błędu i pojednać się z patriarchą Tichonem

¹⁶ Пор. И. СОЛОВЬЕВ, *Высшее Церковное Управление*, ПЭ, Москва 2010, t. 10, s. 104-106.

¹⁷ Пор. ТЕНЗЕ, *Живая Церковь*, ПЭ, Москва 2013, t. 19, s. 168-172.

¹⁸ Пор. Д. Н. НИКИТИН, *Евдоким*, ПЭ, Москва 2013, t. 17, s. 115-117.

w obecności licznej grupy duchownych¹⁹. Natomiast metropolita Preobrażeńskij kategorycznie zabronił sobie podległym biskupom takiego kroku²⁰. Mimo tego w skali kraju na 97 hierarchów kierujących eparchiami w Rosji 37 wbrew jego zaleceniom podporządkowało się wspomnianym oczekiwaniom, 34 kategorycznie odmówiło, a 24 nie określiło swego stanowiska.

W dniach 2-17 sierpnia 1922 roku w budynku byłego seminarium duchownego w Moskwie (zamienionym na Dom Sowietów) zebrało się 190 delegatów zwolenników „obnowieńczego” ruchu „Żywej Cerkwi”, w tym przedstawiciele 24 eparchii; przybyli także goście z patriarchatu aleksandryjskiego i konstantynopolitańskiego. Rosyjscy uczestnicy spotkania podjęli ważne postanowienia: zamknąć klasztory męskie i żeńskie w miastach; wiejskie klasztory zamienić na wspólnoty pracy rolniczej, usunąć patriarchę Tichona i święcić nowych biskupów z duchowieństwa diecezjalnego, a nie zakonnego. Unieważniono także ekskomunikę nałożoną kiedyś na L. Tołstoja. Na zakończenie obrad uczestników obrad przyjął Kalinin. Uchwały zebranych skrytykował Stragorodzki, zarzucając im mało religijny charakter. Podobną ocenę wydał Granowski i Wwiedieński. Obaj wnet odchodząc od Kraśnickiego, utworzyli swe własne organizacje, także „odnowicielskie”.

Niemal rok później – od 24 kwietnia do 9 maja 1923 roku – ugrupowania „odnowicielskie” Kraśnickiego, Wwiedieńskiego i Granowskiego zwołały Drugi Sobór Powszechny (uważając go za kontynuację Soboru z lat 1917-1918). Wzięło w nim udział około 500 delegatów z 72 diecezji „odnowicielskich”. Tym razem także podjęto debatę dotyczącą usunięcia patriarchy Tichona, akceptacji żonatego episkopatu, kasaty klasztorów. Niewiele później – 25 lipca 1923 roku – z aresztu został zwolniony patriarcha Tichon²¹. W oparciu o dostępne archiwa D. Safonow przekonuje historyków, że powodem tego zwolnienia była obawa F. Dzierżyńskiego, że wierni już uważali swego patriarchę za męczennika, a jego śmierć mo-

¹⁹ Por. tamże.

²⁰ Por. Д. ОРЛОВСКИЙ, *Агафангел*, ПЭ, Москва 2007, t. 1, s. 235-237.

²¹ Por. Д. САФОНОВ, *Почему не состоялся процесс над патриархом Тихоном?*, <https://pravoslavie.ru/5202.html> (odczyt z dn. 31.05.2021 r.).

głaby doprowadzić do buntów w stolicy kraju. Duże znaczenie posiadała też interwencja innych wyznań chrześcijańskich, także Stolicy Apostolskiej, w jego obronie. Zwolniony patriarcha natychmiast dokonał oceny zaszłych wydarzeń – przejęcia władzy w Cerkwi przez samozwańców oraz prześladowania duchowieństwa. Jego wystąpienie skłoniło wielu do zerwania z wymienionymi wyżej ugrupowaniami, które na życzenie władz państwowych rozbiły Cerkiew. Jednak organy bezpieczeństwa wspólnie z Antyreligijną Komisją Biura Politycznego Komitetu Centralnego Rosyjskiej Partii Komunistycznej²² nie zrezygnowały z zamiaru zniszczenia Cerkwi. Powołano nowy Synod na czele z wyżej wspomnianym Mieszczerskim, byłym arcybiskupem nowogrodzkim, z którego wykluczono dawnych sojuszników Kraśnickiego. Nie znalazł on także miejsca w kręgu działaczy skupionych wokół patriarchy Tichona, który poszukiwał ludzi budzących zaufanie, zdolnych do obrony Cerkwi. Po powrocie z rocznego aresztu Tichon zdawał sobie sprawę, że jego walka bynajmniej się nie zakończyła. Wiedział także, że stan jego zdrowia pogarsza się.

Przewidujący patriarcha Tichon, znający wielu pracowników instytucji cerkiewnych, zwłaszcza szkolnych, zwrócił uwagę na Polanskiego (1862-1937), zaangażowanego czynnie w przygotowania Soboru, rozpedzonego przez bolszewików jesienią 1918 roku²³. Mimo że ukończył Moskiewską Akademię Duchowną jako świecki, zatrudniony był w nadzorze nad średnim szkolnictwem cerkiewnym z ramienia Synodu. Jemu patriarcha zaproponował, by przyjął święcenia kapłańskie i biskupie. W wieku 58 lat został biskupem, a w 1924 roku (mając 62 lata) metropolitą krutickim (czyli po patriarsze drugą osobą w Cerkwi Rosyjskiej). W 1925 roku, kiedy chorujący już patriarcha znalazł się w szpitalu, Polanskij przygotował z nim ostatnie orędzie do wiernych. Tekst tej doniosłej wypowiedzi umierającego patriarchy, opublikowany w „Izwestiach”, robił wrażenie zbyt czołobitnego zeznania; nie wiemy, w jakim stopniu został on sfalszowany przed publikacją przez E. A. Tuczkowa, naczelnika szóstego (antycerkiewnego) tajnego wydziału Państwowego Polityczne-

²² Рог. С. Л. Фирсов, *Время в судьбе*, Санкт-Петербург 2005, s. 103.

²³ Рог. М. Е. Губонин, А. Мазырин, *Кифа. Патриарший Местоблюститель Священномученик Петр, Митрополит Крутицкий (1862-1937)*, Москва 2012.

go Urzędu (GPU). Rok później po śmierci patriarchy Tichona Polanskij musiał z jego testamentalnej woli przejąć obowiązki strażnika tronu patriarchalnego (locum tenens)²⁴.

Metropolita Piotr idąc za przykładem zmarłego patriarchy, 6 grudnia 1925 roku także zredagował testament na wypadek swej śmierci lub aresztowania. Uwzględniając, że mianowani przez Tichona jako ewentualni pełnomocnicy – metropolici – C. Smirnow i Preobrażeński – jeszcze długo będą przebywać na zesłaniu, zamianował swymi zastępcami, w razie konieczności, metropolitę Stragorodzkiego, M. Jermakowa i J. Petrowych²⁵. Ich kompetencje nie zostały jednak doprecyzowane. Wnet, bo już cztery dni później – 10 grudnia 1925 roku – metropolita Polanskij został aresztowany pod sfabrykowanym zarzutem rzekomych działań na rzecz przywrócenia monarchii w Rosji. Już 14 grudnia 1925 roku metropolita z Niżnego Nowgorodu Stragorodzki zgłosił się, by przejąć obowiązki zlecone nominatom przez Polanskiego, jako pierwszy wymieniony na wspomnianej liście hierarchy. Służby bezpieczeństwa nie pozwoliły mu jednak na wyjazd do Moskwy²⁶. W tym samym czasie grupa „obnowieńców” z namowy „organów” zorganizowała Tymczasową Wyższą Radę Cerkiewną (ВВЦС), do której usiłowała doprosić metropolitę Sergieja, który jej członków obłożył karami kanonicznymi. Rzeczywisty stróż tronu patriarchalnego Polanskij został już uwięziony i w różnych miejscach kontynuował swoje męczeńskie życie (1925-1937)²⁷.

Dzieje represji organów bezpieczeństwa stosowanych wobec bp. Polanskiego zaczęły się 22 lutego 1921 roku. Zarzucono mu, że ogrzewa swoje mieszkanie państwowym drzewem, tymczasem była to cerkiewna własność przywłaszczona przez władze nacjonalizujące cudze dobra, a zwłaszcza dobra wyznań religijnych. Na tej historii stracił dwa miesiące czasu, przebywając w więzieniu.

²⁴ Пор. Г. МИТРОФАНОВ, *Очерки по истории Русской Православной Церкви XX века, dz. cyt.*, s. 176.

²⁵ Пор. М. И. ШКАРОВСКИЙ, *Иосиф*, ПЭ, Москва 2015, t. 25, s. 649-653.

²⁶ Пор. tamże, s. 178.

²⁷ Пор. А. МАЗЫРИН, *Кирилл*, ПЭ, Москва 2017, t. 34, s. 362-397.

Niedługo potem – 12 sierpnia 1921 roku – został ponownie oskarżony i aresztowany. Przewieziony z Moskwy do Wielkiego Ustiugu, w gub. wołogodzkiej. Do stolicy wrócił w sierpniu 1923 roku. Historycy nie mogą bliżej ustalić powodów i okoliczności tych wydarzeń.

Parę miesięcy później – 18 listopada 1923 roku – aresztowano go z nieokreślonych powodów, ale dzięki interwencji patriarchy Tichona został zwolniony. Po śmierci patriarchy, będąc świeżo uznanym stróżem patriarszego tronu (miestoblustitel), nocą z 9 na 10 października 1925 roku został aresztowany i umieszczony na Łubiance. Wytoczono mu śledztwo zakończone wyrokiem skazującym go na trzyletnie zesłanie w okręgu tobolskim, w nieczynnym klasztorze w Abałek. Dotarł tu w lutym 1927 roku, ale w kwietniu tegoż roku został przeniesiony do więzienia w Tobolsku, do specjalnego izolatora, gdzie przetrzymywano go dwa miesiące, a potem krótko w Obdorsku; odprawiono go 27 sierpnia 1927 roku na barży płynącej na północ do małej wioski Che – całkowicie odciętej od świata. Tutaj został ulokowany w małym wiejskim domku. Stąd wezwany przez Tuczkowa do Tobolska; odmówiwszy mu, by zrezygnował z obowiązków stróża tronu patriarszego, został ponownie odesłany do wsi Che. 11 maja 1928 roku zesłanie przedłużono mu na dalsze dwa lata. Cały ten okres ciężko chorował. Nawet sprowadzony z Obdorska felczer nalegał, by się starał o przeniesienie do łżejszego klimatu. 17 sierpnia 1930 roku z miejscowości Che został przeniesiony do Swierdłowska. I tak zaczyna się najdramatyczniejsze doświadczenie więźnia. Tuż przed północą wyprowadzano go na więzienny deptak by przez 30 minut zaczerpnął powietrza. Słońca nie widywał nigdy. Tutaj 23 lipca 1931 roku przedłużono jego uwięzienie w wyjątkowo trudnych warunkach na dalsze pięć lat. Równie bolesne metody dokuczania więźniowi spotkały go w Wierchnieuralsku od lutego 1934 do 1937 roku. W marcu 1937 roku rozpowszechniono fałszywy komunikat, że zmarł Polanskij. To pozwoliło władzom na to, że jego stanowisko – stróża patriarszego tronu przejął Stragorodzki. Faktycznie metropolita Polanskij kolejny raz padł ofiarą oszustwa władz – rozstrzelany został później, 10 października 1937 roku w Magnitogorsku. To kłamstwo ułatwiło władzom wcześniejsze przekazanie kompetencji metropolity Piotra, stróża patriarszego tronu, Stragorodzkemu. Zagraniczna Cerkiew Prawosławna uznała

Polanskiego za świętego męczennika 1 listopada 1981 roku, a krajowa rosyjska w 1997 roku.

Tuczko w brał pod uwagę różne warianty nadzoru organów bezpieczeństwa nad Cerkwią. Mało obiecujące były starania użycia zgrupowania abp. G. Jackowskiego, zaliczanego do obnowieńców²⁸. Podjęto nawet próbę zamachu na życie Tichona, na szczęście jego kamerdyner Połozow zasłonił patriarchę sobą, ginąc w jego obronie. Było już pewne, że organy bezpieczeństwa są zdecydowane na wszystko.

Aresztowanie Polanskiego poprzedziło szereg innych posunięć Komisji Antyreligijnej i organów bezpieczeństwa, by przyspieszyć rozbięcie, a nawet zniszczenie Cerkwi. Te instytucje upowszechniały postulat kolegialnego, a nie jednoosobowego kierowania Cerkwią. W dawnej kancelarii Tichona, w tzw. dońskim męskim klasztorze – gdzie już nie było ani Tichona, ani Piotra – na życzenie Tuczko w zebrało się (22 grudnia 1925 roku) 10 hierarchów prawosławnych, by rozważać problem kolegialnego kierowania Cerkwią. Jako realizację tego założenia programowego utworzono tzw. Wyższą Tymczasową Radę Cerkiewną (ВВЦС)²⁹, z inicjatywy OGPU³⁰. Zebraniu przewodniczył abp Jackowski, pochodzący z okolic Kamieńca Podolskiego, były arcybiskup świerdłowski. Nowa organizacja zapewniała organy bezpieczeństwa o swej pełnej lojalności wobec państwa i poinformowała, że zamierza przygotować przyszły Sobór, jako kontynuację przerwanej w 1918 roku. Zebrani złożyli wniosek o prawną rejestrację nowej instytucji, na co bez trudności uzyskali zgodę. Metropolita Stragorodzki, nadal niemogący opuścić Niżnego Nowogrodu, dopiero 7 stycznia 1926 roku w „Izwiestiach” przeczytał o wymienionych wydarzeniach. 14 stycznia 1926 roku wydał pisemną ocenę pozakanonicznych działań Jackowskiego i jego grupy. Ten odpowiadając autorowi listu, oświadczył, że nie uważa go za kogoś posiadającego

²⁸ Пор. Л. В. КАЛИНИН, В. ПАРИНОВ, *Григорианский Раскол*, ПЭ, Москва 2011, t. 12, s. 455-459.

²⁹ Пор. П. МАНГИЛЕВ, *Временный Высший Церковный Совет*, ПЭ, Москва 2010, t. 9, s. 514-516.

³⁰ Объединённое государственное политическое управление – Zjednoczony Państwowy Zarząd Polityczny.

władzę w rosyjskiej Cerkwi. W styczniu odwiedził metropolitę Sergieja bp D. Woskresieski³¹, wchodzący w skład powstałej instytucji – Rady Cerkiewnej. Zapoznawszy się podczas tego spotkania z jego uprawnieniami jako zastępcy strażnika tronu patriarszego Polanskiego, postulował w gronie Jackowskiego, by uznał ten fakt. Spotkawszy się z jego odmową, zrezygnował z przynależności do stworzonej przez niego nowej Rady.

Metropolita Sergiej w kolejnym liście do Jackowskiego zasuspendował wszystkich członków powstałej Rady. Tuczko – organizujący całą intrygę – umożliwił Jackowskiemu, by pisemnie przedstawił swoją wersję całej sprawy Polanskiemu. Przekonywał go, że rezydujący poza Moskwą jego zastępca metropolita Sergiej nie jest w stanie zadbać o potrzeby organizacyjne Cerkwi, co mu się udało. Dzięki temu Cerkiew pozbyła się chaosu i poprawiła stan duszpasterstwa. Pozbawiony innych informacji Polanski przyjął argumentację Jackowskiego, pozbawiając Sergieja jego uprawnień. Ten jednak postarał się dosłać Polanskiemu opis faktycznej sytuacji, podkreślając rolę organów współpracujących z zasuspendowanymi hierarchami. W tych okolicznościach Polanski wycofał się i przywrócił metropolitę Sergieja do jego funkcji oraz odwołał słowa uznania dla Jackowskiego. Ten jednak nadal popierany przez Tuczko przygotowywał – poprzez zjazd 100 delegatów (10-18 listopada 1927 roku) – kolejny Sobór, do którego ostatecznie nie doszło. Ruch Jackowskiego interesował się najbardziej opanowaniem władzy w Cerkwi, zwiększając liczbę swych hierarchów. W 1929 roku do ruchu Jackowskiego należało 29 biskupów. W różnych momentach czasowych w historii „gregorianstwa” przewinęło się przez niego 55 biskupów. Na początku lat 40. było ich tylko czterech, a niemal wszystkie cerkwie zostały pozamykane w latach 1937-1938. Upadek całej intrygi zorganizowanej przez Antyreligijną Komisję przyspieszyła w 1932 roku śmierć Jackowskiego, który zmarł bez pojednania się z Cerkwią.

Komisja Antyreligijna na przełomie lat 20. i 30. opracowała plan stopniowego mnożenia ośrodków kwestionujących potichonowskie instytucje cerkiewne. Obok powoływania grup „obnowieńców”, „Żywej Cerkwi”, Wyższej Tymczasowej Rady Cerkiewnej Jackowskiego, starano się także

³¹ Пор. А. И. РАЗДОРСКИЙ, *Дамиан*, ПЭ, Москва 2009, т. 13, с. 707-708.

zakwestionować prawomocny aparat władzy w Cerkwi. Tuczkwow pamiętał, że wśród dwóch metropolitów wybranych przez patriarchę Tichona, jako ewentualnych jego zastępców, figurowało nazwisko metropolity Preobrażeńskiego z Niżnego Nowgorodu i Kazańskiego z Piotrogradu, metropolity, który już nie żył od 1922 roku. Pierwszy z nich za poparcie Tichona w sprawie zabierania cerkwiom ważnych precjozów został zesłany na północ do Narymskiego Kraju, gdzie miał spędzić trzy lat. Zatrzymano go dłużej, bo do 1926 roku. Wówczas stróżem patriarszego tronu był już Polanskij, a zastępował go metropolita Stragorodzki. W tym czasie Tuczkwow już zorganizował grupę Jackowskiego i powiadomił nieprecyzyjnie wracającego z zesłania metropolitę Agafangęła, że istnieje konflikt między Jackowskim i Sergiejem. Metropolita Preobrażeńskij odizolowany za kołem polarnym, pozbawiony dokładnych wiadomości, odważył się przyjąć propozycję Tuczkwowa. Skierował do wiernych list duszpasterski, powiadamiając ich, że obejmuje stanowisko stróża tronu patriarszego (*locum tenens*). Polanskij nie miał nic przeciwko takiej decyzji, zaopiniował jednak Stragorodzki. Wymiana zdań między oponentami trwała kilka miesięcy, czego właśnie oczekiwał Tuczkwow. W końcu Agafangęł zorientował się w zorganizowanej intrydze władz bezpieczeństwa i zrezygnował z podpowiedzianego mu planu. Wkrótce w 1928 roku zmarł jako powszechnie uważany za cierpliwego i świątobliwego biskupa.

Wewnętrznie skonfliktowane środowisko cerkiewne, głównie intrygami prowadzonymi przez organy bezpieczeństwa, doszło do wniosku, że należy wybrać patriarchę drogą korespondencyjną, jeśli zwołanie nowego Soboru jest niemożliwe. Projekt taki zgłosił ordynariusz połocki bp P. Kroszczekin³². Metropolita Sergiej po pewnych wahaniach, widząc że 20 hierarchów opowiada się za taką akcją, wyraził zgodę na jej przeprowadzenie. Do dziś nie wiadomo, czy organy bezpieczeństwa tylko wiedziały, czy sprowokowały całe przedsięwzięcie, w którym przynajmniej 72 hierarchów wzięło udział w korespondencyjnym wyborze patriarchy. Najbardziej popularnym kandydatem okazał się metropolita Smirnow, będący wówczas na zesłaniu. Wydarzenie to spowodowało falę aresztowań biskupów (8-10 grudnia 1926 roku). Wśród nich

³² Рог. А. МАЗЫРИН, *Кирилл*, dz. cyt., s. 362-397.

znalazł się także metropolita Stragorodzki, będący zastępcą stróża tronu patriarchalnego – Polanskiego.

Z uwięzionym metropolitą Sergiejem organy bezpieczeństwa w osobie Tuczkowa i Jagody nawiązały kontakt, zmierzając do dalszego podporządkowania sobie Cerkwi. Z drugiej strony duchowieństwo widziało, że wielu wiernych zerwało już z religią. W armii tylko 15% żołnierzy korzystało jeszcze ze spowiedzi wielkanocnej. Był to skutek zakazu katechizacji dzieci. Uwięzionemu metropolicie Sergiejowi postanowiono przedłużyć areszt od 12 lutego do 14 kwietnia 1927 roku. Jednak 2 kwietnia 1927 roku zwolniono go, notując w archiwach, że można go oswobodzić i zezwolić na kontynuowanie dotychczasowej funkcji. Już miesiąc później – 18 maja 1927 roku – zorganizował on w Moskwie spotkanie dobranych duchownych. Dwa dni później – 20 maja 1927 roku – władze udzieliły mu zezwolenia na powołanie Synodu³³ z dobranych osobiście hierarchów, czego nie mógł dokonać nawet patriarcha Tichon, tylko ówczesny Sobór³⁴. Wszyscy duchowni świeżo powołani do Synodu byli uprzednio aktywnymi działaczami ruchów „obnowieńczeskich”. A. Chutyński był także następcą Kazanskiego w Leningradzie, a S. Aleksandrow znanym współpracownikiem GPU. Sergiej polecił ordynariuszom diecezji, by składali prośby o rejestrację urzędową swych diecezji i ich kurii. Władze spełniały prośby diecezji, na które uprzednio czekano bezskutecznie. Na przełomie 1927 i 1928 roku te same organa przeniosły 40 biskupów z jednej do drugiej diecezji oraz z zesłania na emeryturę, a imiona tych ostatnich nie mogły już być wspomniane podczas liturgii eucharystycznej³⁵. Na ręce bp. E. Georgijewskiego³⁶, ongiś rusyfikującego Chełmszczyznę, zarządzającego duszpasterstwem w Europie Zachodniej, metropolita Sergiej, na życzenie „organów”, został zmuszony przesłać polecenie, by

³³ Por. Г. А. КОСТКЕВИЧ, *Обзор главнейших событий церковной жизни России за время с 1925 г. до наших дней*, „Вестник ПСТГУ” II:2(23) (2007), s. 104-130.

³⁴ Por. tamże, s. 117. Г. А. Косткевич wymienia 10 hierarchów powołanych do Synodu Sergieja: S. Bratanowski, A. Chutyński, F. Gumilewski, S. Aleksandrow, W. S. Zienkiewicz, W. Gorkowski, A. Pliński, N. Andrejew, M. Pajewski, M. Chramcow.

³⁵ Por. А. МАЗЫРИН, *Высшие иерархи о преемстве власти в Русской Православной Церкви в 1920-х – 1930-х годах*, Москва 2006, s. 272.

³⁶ Por. Т. А. БОГДАНОВА, А. К. КЛЕМЕНТЬЕВ, В. И. КОСИК, *Евлогий*, ПЭ, Москва 2013, t. 17, s. 161-168.

tamtejsi ordynariusze składali w Moskwie oświadczenia dowodzące ich lojalnego uznania władz sowieckich. W klimacie tych wydarzeń opublikował tzw. Deklarację, która zaniepokoiła wielu wiernych i duchownych. Jedno sformułowanie było często cytowane: „Chcemy być prawosławnymi, a równocześnie uznawać Związek Sowiecki za naszą obywatelską ojczyznę, radości i sukcesy której – są naszymi radościami i sukcesami. A niepowodzenia – naszymi niepowodzeniami”³⁷. Autor Deklaracji domagał się także lojalności politycznej od zagranicznych wyznawców prawosławia rosyjskiego. Równocześnie Sergiej starał się wykorzystać swe związki z organami bezpieczeństwa. Dostrzegał faworyzowanie „Żywej Cerkwi”, której zezwolono na zwołanie własnego Soboru. W tym kontekście politycznym warto zaznaczyć, że metropolita Sergiej chcąc wzmocnić pozycję swego stanowiska cerkiewnego, już 10 czerwca 1926 roku, czyli na rok przed publikacją Deklaracji, złożył w urzędzie państwowym prośbę o możliwość zorganizowania kancelarii w Moskwie, a także o powołanie w diecezjach rad eparchialnych, przeprowadzenie soborów archierejskich w terenie i wydawanie własnej gazety cerkiewnej. Równocześnie petent zapewnił władze o swej stałej lojalności, nie zamazując zasadniczej różnicy między ateizmem a religią oraz przestrzegania zasady rozdziału Cerkwi od państwa, co miało oznaczać także unikanie polityki ze strony Cerkwi. Postulował także zwołanie Soboru, by dokonać wyboru patriarchy, by zwolnić uwięzionych duchownych, by móc zorganizować szkolnictwo prawosławne. Prośby metropolity Sergieja zostały odrzucone, ale pozwoliły adresatom poznać, nim zostanie aresztowany, do czego on zmierza. Ale Sergiej nie został już nigdy aresztowany, zaufano mu. W odpowiedzi na sformułowane prośby nakazano mu, by oficjalnie modlić się za władze, jak ongiś za cara i jego rodzinę. Dopiero zaaresztowany metropolita Sergiej „doszedł do porozumienia” z władzami, czyli faktycznie z tymi samymi, które odrzuciły jego prośbę z 1926 roku.

Nowa redakcja Deklaracji zredagowana wspólnie z przedstawicielami NKWD³⁸, wydrukowana w nakładzie 5000, została rozesłana do

³⁷ В. Цыпин, „Декларация”, ПЭ, Москва 2012, т. 14, s. 328-334.

³⁸ Народный комиссариат внутренних дел – Narodowy Komisariat Spraw Wewnętrznych.

parafii i ogłoszona w „Izwestiach”. Zesłańcy z Sołówek ocenili ją krytycznie, gdyż tylko Cerkiew została obwiniona za konflikt z państwem. Podobnie wypowiedzieli się biskupi – D. Cedryk³⁹, F. Pozdziejewski, S. Samojłowicz, D. Lubimow⁴⁰, S. Drużynin. Ze swej strony Stragorodzki, znając wspomniane oceny, oświadczył 31 grudnia 1927 roku, że krytyczne głosy nie powinny nikogo skłaniać do porzucania Cerkwi i zakładania nowych wspólnot zrywających wspólnotę z nim.

G. A. Kostkiewicz dokonał krótkiej oceny omawianych wydarzeń, pisząc: „Metropolita Sergiej skapitulował przed GPU, przyjął wszystkie warunki «legalizacji» i teraz należało je wprowadzić w życie. Cytadela Prawosławia – Stolica Patriarsza – znalazła się w rękach wrogów Cerkwi, wojna przeciw Cerkwi toczy się nie tylko z zewnątrz, prowadzą ją nie tylko ci, którzy noszą mundur GPU i partyjny bilet, ale i od wewnątrz przez tych, którzy na piersi mają panagę i krzyż, ubrani w mnisze habity i biskupie manteje”⁴¹.

Od sierpnia 1922 roku, od śmierci metropolity Kazańskiego, straconego po głośnym procesie leningradzkim, burzliwa stolica północna nie miała stałego pasterza. Metropolita Sergiej w 1926 roku na jego miejsce wyznaczył 54-letniego metropolitę Petrowych, który doświadczył już sowieckich sądów, broniąc w Rostowie nietykalności relikwii świętych oraz cerkiewnych precjozów. Sergiej posłuszny „organom” zmienił niedawną decyzję i odwołał popularnego w Leningradzie metropolitę, wyznaczając go na ordynariusza w Odessie. Petrowych doskonale wiedział, że Sergiej wykonał tylko polecenie władz państwowych, które wspólnie z nim napisały Deklarację lipcową w 1927 roku, dlatego odmówił posłuszeństwa. W Leningradzie duchowieństwo i społeczeństwo zdecydowanie stawiało opór w obronie swego pasterza. Opinie miasta poparli dwaj sufragani biskupi D. Lubimow⁴² i S. Drużynin oraz kilku emerytowanych hierarchów.

³⁹ Пор. О. В. КОСИК, *Дамаскин*, ПЭ, Москва 2009, т. 13, с. 684-687.

⁴⁰ Пор. М. В. ШКАРОВСКИЙ, *Дмитрий*, ПЭ, Москва 2012, т. 15, с. 83-86.

⁴¹ Г. А. КОСТКЕВИЧ, *Обзор главнейших событий церковной жизни России за время с 1925 г. до наших дней*, *дз. cyt.*, с. 104-130.

⁴² Пор. М. В. ШКАРОВСКИЙ, *Дмитрий*, *дз. cyt.*, с. 83-86.

Oponenty Sergieja, na czele z biskupem D. Lubimowem, 12 grudnia 1927 roku wręczyli mu w Moskwie wspólny list duchownych i świeckich, streszczający życzenia dotyczące życia religijnego w diecezji leningradzkiej. Dokument ten podkreślił kilka postulatów skierowanych do Sergieja. Autorzy domagali się, by metropolita zrezygnował ze zniewalania Cerkwi przez bliską współpracę z organami bezpieczeństwa, z przenoszenia biskupów z jednej diecezji do drugiej, zgodnie z życzeniem władz, by Synod był tylko ciałem doradczym, a nie decyzyjnym, by zachować ustrój Cerkwi ustalony na Soborze w latach 1917-1918 i by usunąć z Synodu dwóch hierarchów: Aleksandrowa, znanego agenta z Tweru, i Szymańskiego⁴³, będącego formalnie ordynariuszem diecezji nowogrodzkiej, a faktycznie stałym współpracownikiem metropolity Sergieja. Adresat nie tylko osobiście spotkał się z autorami dokumentu, ale i odpowiedział pisemnie delegacji, podkreślając, że realizacja zgłoszonych propozycji przyniosłaby wiele szkód Cerkwi. Ponadto odrębne listy do metropolity skierowali inni autorzy – profesorowie wyższych uczelni leningradzkich, sześciu biskupów pomocniczych i kilka osób świeckich. Utrzymujące się napięcie spowodowało, że Sergiej zasuspendował – 30 grudnia 1927 roku – biskupów Lubimowa i Drużynina, gdyż oficjalnie zerwali z nim jako przełożonym, uznając tylko Polanskiego i Petrowych. O tej suspensie z dwóch ambon w Leningradzie powiadomiono wiernych. Tuczko, pilnie obserwując wydarzenia cerkiewne, donosił z Moskwy do Leningradu, zapewne do swych współpracowników, sugerując dalsze, lokalne działania w rodzaju rewanżu: „1. Powiadomcie w Leningradzie, że była u Sergieja delegacja z takimi propozycjami. 2. Zgłoście najbardziej aktywnych świeckich z opozycji, by ich aresztować pod jakimkolwiek pozorem. 3. Zawiadomcie, że my wpłyniemy na Sergieja, żeby zasuspendował niektórych opozycyjnych biskupów, a N. Jaruszewicz następnie niech zasuspenduje niektórych popów”⁴⁴. Zapewnienia Tuczko doprowadziły do żywszego oporu wiernych, jak i do skuteczniejszych

⁴³ Por. Г. МИТРОФАНОВ, *Очерки по истории Русской Православной Церкви XX века, dz. cyt.*, s. 290.

⁴⁴ Tamże, s. 294. Por. М. ШКАРОВСКИЙ, В. Г. ПИДГАЙКО, Д. Н. НИКИТИН, *Николай, ПЭ*, Москва 2020, t. 50, s. 360-372.

represji. W styczniu 1928 roku, czyli pół roku po słynnej Deklaracji, w samym Leningradzie 19 cerkwi całkowicie zerwało z Sergiejem, a słynna świątynia Zmartwychwstania Pańskiego (Spasa na Krowi) stała się centralnym punktem odniesienia dla josiflan. Miejscowi biskupi pomocniczy (prócz Lubimowa i Drużynina) – czterech – będą się raczej wahać, piąty jako jedyny będzie w całości podzielał opinie i życzenia Sergieja. Niektórzy historycy oceniają, że na przełomie lat 20. i 30. zerwało kontakty z Sergiejem około 37 biskupów⁴⁵. Petrowych nie życzył sobie, by wiązać nazwę tych oponentów – josiflan – z jego imieniem. Uważał, że raczej powinno się ich określać jako antysergian.

Do suspendowanych biskupów – Lubimowa⁴⁶ i Drużynina – dołączali się nowi, dzielący krytykę sergianizmu: W. Ostrowidow⁴⁷, J. Afowin, A. Buj. Przybywało także cerkwi zrywających z Sergiejem – w Moskwie, Twerze, Nowgorodzie, Kijowie, Charkowie. W Leningradzie 67 parafii za swego ordynariusza uznawało Lubimowa, tzn. 21% wszystkich parafii czynnych w mieście. W diecezji leningradzkiej 500 kapłanów podzielało jego stanowisko (czyli 25% wszystkich duszpasterzy w eparchii). W skali kraju liczba duchownych zaliczających się do josiflan mogła dochodzić do 3500, a do cerkwi od 2400 do 2700, czyli około 11,5%.

Skład społeczny josiflan był zróżnicowany. Ważne miejsce zajmowała w nim antysowiecka inteligencja oraz opozycja społeczna warstw wykluczonych przez nacjonalizację majątków prywatnych, a także po części fanatycy religijni. Te grupy od listopada 1929 roku były przedmiotem aresztowań represyjnych. Brakuje pełnych informacji, ale wiadomo, że w Leningradzie zaaresztowano wówczas 44 osoby, duchownych i świeckich, w tym bp. Lubimowa i ks. W. Wieruszkija⁴⁸ z centralnej świątyni – Spasa na Krowi, zamkniętej 17 listopada 1930 roku. Według M. W. Szkarowskiego, w latach 1929-1931 uwięziono 4000 zwolenników metropolity Józefa, w tym 1600 kapłanów; w następnym okresie – lata 1932-1933 – kolejne 500 osób. Szczególną uwagę zwracano na wybitniejszych hie-

⁴⁵ Рог. Л. РЕГЕЛЬСОН, *Трагедия Русской Церкви 1917-1945*, Москва 1996, s. 546-547.

⁴⁶ Рог. М. В. ШКАРОВСКИЙ, *Дмитрий*, dz. cyt., s. 83-86.

⁴⁷ Рог. Д. ОРЛОВСКИЙ, *Виктор*, ПЭ, Москва 2009, t. 8, s. 428-432.

⁴⁸ Рог. М. В. ШКАРОВСКИЙ, *Верюжский В.*, ПЭ, Москва 2010, t. 8, s. 30-31.

rarchów tego ruchu, którzy już w 1928 roku byli represjonowani⁴⁹. Według tego historyka, padł ich ofiarą bp Ostrowidow, zmarły na zesłaniu w 1934 roku; J. Afonik, zmarły w więzieniu; S. Bech, zmarły podczas śledztwa; I. Bielskij, rozstrzelany w 1937 roku; M. Žizilenko, rozstrzelany w 1929 roku; Lubimow, zmarły w więzieniu w 1937 roku; Buj, rozstrzelany w 1937 roku; N. Trezwinskij, rozstrzelany w 1937 roku; Petrowych, rozstrzelany w 1937 roku; S. Drużynin, rozstrzelany w 1937 roku; P. Kratow, zmarły w więzieniu w 1932 roku.

Z uwagi na gwałtowne represje josiflanie przeszli do katakumbowych obrzędów liturgicznych. W Leningradzie i okolicy w latach 1931-1932 czynnych było tylko dziewięć cerkwi josiflańskich. Ostatnią z nich w Moskwie zamknięto w 1933 roku. Utrzymała się jeszcze jedna w Gatchynie do 1945 roku. Niektórzy kapłani z tego ruchu pod koniec życia powrócili do sergianizmu. W latach 40. zamarła już pamięć o legendzie świętyni Spasa na Krowi i ich duszpasterzach.

Wyjątkowe miejsce w historii Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej w pierwszych dziesięcioleciach XX wieku zajmuje metropolita Smirnow (1863-1937)⁵⁰. Pochodził z Kronsztadu. Wyświęcony na kapłana w 1887 roku, pierwsze lata pracy duszpasterskiej realizował jako katecheta i duszpasterz w Azerbejdżanie, Sankt-Petersburgu i w swym rodzinnym mieście, posługując w cerkwi cmentarnej. Po tragicznej śmierci żony i córki (1902) został wysłany do Iranu (miejsce Urmia), gdzie zajął się prawosławnymi asyryjskiego pochodzenia. Dla nich zadbał o tłumaczenia i publikację ksiąg liturgicznych oraz katechezę w lokalnym języku. Z uwagi na krytyczną postawę władz brytyjskich wobec jego działań był zmuszony powrócić do swej diecezji. Tu w 1904 roku został biskupem pomocniczym. Odnowił swe kontakty ze św. J. Kronsztackim. W 1908 roku współorganizował jego pogrzeb. W 1909 roku został powołany na stanowisko biskupa w Tambowie, gdzie sporo sił poświęcił ofiarom pierwszej wojny światowej (1914-1918) – inwalidom wojennym, sierotom, dzieciom chorym oraz irańskim zagrożonym przez inwazję turecką. Rewolucję lutową

⁴⁹ Пор. Г. МИТРОФАНОВ, *Очерки по истории Русской Православной Церкви XX века*, *dz. cyt.*, s. 301.

⁵⁰ Пор. А. В. ЖУРАВСКИЙ, *Во имя правды и достоинства Церкви*, Москва 2004.

1917 roku przyjął z aprobatą. Został powołany do zespołu gospodarczego w Przedsoborowej Komisji w 1917 roku. Rząd Tymczasowy Kiereńskiego dokonał tzw. ujednoczenia systemu szkolnego i likwidacji szkół cerkiewnych, co groziło porzuceniem katechizacji dzieci. Z upoważnienia Soboru Cyryl przewodniczył delegacji do rozmów z rządem socjalistycznym w powyższej sprawie. Premier, sam będąc masonem wraz z towarzyszącym mu ministrem Kartaszowem, nie zgodził się na postulaty delegacji soborowej, co było pierwszym krokiem do oficjalnej laicyzacji społeczeństwa, jeszcze przed akcją bolszewicką.

Metropolita Cyryl zapewne już w 1917 roku był postacią znaną w Cerkwi, skoro w wyborach patriarchy plasowano go bardzo wysoko, bo uzyskał w jednym z głosowań 102 głosy, przy potrzebnych 155, by znaleźć się wśród trzech kandydatów ostatecznych. Patriarcha Tichon już w kwietniu 1918 roku mianował go metropolitą w Tyflisie na Kaukazie. Tymczasem rządy centralne utracili socjaliści Kiereńskiego na rzecz bolszewików Lenina. Ci w sierpniu 1918 roku pozbawili Cerkiew osobowości prawnej, a przyznali ją tylko 20-osobowym zebraniom parafialnym. Sobór sprzeciwił się takiemu stanowisku. Z tego czasu zapamiętano wypowiedzi Smirnowa. Pozostał on jeszcze w Moskwie po zamknięciu prac soborowych jako członek Synodu i Wyższej Rady Cerkiewnej przy patriarche⁵¹. 24 grudnia 1919 roku na polecenie władz bezpieczeństwa został aresztowany (po raz pierwszy). Patriarchę Tichona przetrzymywano w areszcie domowym. Smirnow znalazł się w więzieniu razem z metropolitą A. Stadnickim. Zwolniono wszystkich po dwóch miesiącach. 22 kwietnia 1920 roku został przeniesiony z katedry tambowskiej na stanowisko metropolity diecezji kazańskiej i świjażskiej⁵².

Nowy ordynariusz dopiero na początku lipca 1920 roku uzyskał zezwolenie na opuszczenie Moskwy; do Kazania przybył 9 lipca 1920 roku. Jednak już 19 sierpnia 1920 roku został aresztowany po raz drugi; stąd przewieziony do stolicy i przetrzymywany w więzieniu na Tagance razem z dwoma znanymi hierarchami – F. Pozdejewskim i G. Stepanowiczem. W „organach” rozważano ewentualne zesłanie go na Sołowki,

⁵¹ Пор. А. МАЗЫРИН, *Кирилл, dz. cyt.*, s. 362-397.

⁵² Пор. тамże.

ale zatrzymano go w stolicy. Tymczasem wierni w Kazaniu zebrali 8000 podpisów pod petycją, żądając od władz uwolnienia metropolity. Po 14 miesiącach pobytu w więzieniu moskiewskim został on zwolniony. 18 stycznia 1922 roku Smirnow wrócił do Kazania, zaliczywszy już drugie więzienie w swym życiu.

Organy bezpieczeństwa nadal interesowały się niedoszłym patriarchą i ordynariuszem w Tatarstanie głównie dlatego, że polecił w swej diecezji we wszystkich parafiach przeczytać w cerkwiach z ambon list pasterski Preobrażeńskiego o „obnowieńcach”. Wnet grupa Kraśnickiego, Wwiedieńskiego, z Wyższego Cerkiewnego Urzędu (WUC), usadowiona w dawnych biurach patriarchy w Moskwie, doprowadziwszy do usunięcia Tichona (od maja 1922 roku do czerwca 1923 roku), w lipcu 1922 roku posłała metropolitę Cyryla na emeryturę. Tenże jako ordynariusz kazański zebrałszy swe duchowieństwo w katedrze (24 lipca 1922 roku), ogłosił, że wprowadza w swej diecezji samodzielne zarządzanie, bez odwoływania się do nikogo, zgodnie z ustaleniami ostatniego Soboru. Oświadczył wobec duchowieństwa, że patriarcha odizolowany jako więzień przebywa w areszcie domowym, a tzw. WUC nie jest instytucją cerkiewną. W reakcji na te deklaracje i decyzje 14 sierpnia 1922 roku metropolita Cyryl został aresztowany po raz trzeci i 23 listopada 1922 roku skazany na dwa lata zesłania w Zarijskim Kraju (dzisiaj Komi). Spotkał tu wielu duchownych podzielających jego przekonania i postawy. Był tu już ks. N. Osipow pochodzący z Augustowa na Suwalszczyźnie, osobisty sekretarz Tichona, a także biskupi S. Zwiedzinski i A. Sacharow oraz ks. Preobrażeńskij. Z nimi w tajdze mógł codziennie odprawiać Msze Święte.

Tuczkwow nadal podejmował różne kroki, by doprowadzić Cerkiew do pełnej uległości wobec „organów”. Zwolnionemu patriarsze zaproponował pełną legalizację Cerkwi pod warunkiem, że do Synodu wprowadzi Kraśnickiego i kilku jego pracowników, a on nie tylko zakończy starania o status prawny Cerkwi, ale i doprowadzi do zwolnienia z więzień i zsyłek wielu biskupów. Patriarcha, myśląc o uwięzionych hierarchach, przyjął warunki Tuczkwowa. Na szczęście za zgodą „organów” z zesłania dojechał do patriarchy Cyryl. Dowiedziawszy się o zawartej umowie, przestrzegł patriarchę o podstępie, nie wierzył bowiem w takie zwolnienie więźniów. Tichon odwołał umowę i listę 25 kandydatów do

zwolnienia, na której na pierwszym miejscu figurowało nazwisko Smirnowa. Tuczkwow wiedząc, kto dokonał takiej zmiany, przeprowadził rozmowę z Cyrylem i odesłał go na dokończenie zesłania w pow. Ust-Kulam w znanej już więźniowi republice Komi, gdzie z końcem 1924 roku miał zakończyć swój pobyt. Jednak dopiero w marcu 1925 roku otrzymał odpowiednie dokumenty, a wiosenne roztopy utrudniały podróże, dlatego do stolicy republiki – Ust-Sysolsk (Syktywkar) dotarł dopiero późną wiosną. Do Moskwy nie pozwolono mu jechać, tylko do pow. Iżmo-Pieczorskij. W czasie tych przejazdów dowiedział się o śmierci Tichona, o liście kandydatów Piotra na ewentualne stanowisko stróża tronu patriarchego z 5 grudnia 1925 roku, na której Cyryl figurował na pierwszym miejscu, a Stragorodzki na czwartym, i o areszcie Piotra (10 grudnia 1925 roku).

Mimo zakończenia zesłania w październiku 1926 roku Cyryl z Ust-Sysolska został odesłany do Wiatki, a następnie do Kotelnicza. Kiedy tam się znalazł przeprowadzano już korespondencyjne wybory patriarchy, w których najpoważniejszym kandydatem okazał się sam Smirnow, który nie afirmował ich, nic nie wiedząc o tej inicjatywie. W związku z tą akcją 21 grudnia 1926 roku Cyryl został aresztowany w Kotelniczu (czwarty raz w życiu). Oskarżono go o działalność antysowiecką. Zarzuty łatwo odrzucił, ale Tuczkwow skorzystał z jego obecności w Wiatce, by go nakłaniać do współpracy z „organami”. Po nieudanej próbie Tuczkowa Cyryl został skazany na trzyletni pobyt na Syberii, gdzie przez Nowosybirsk, Krasnojarsk, Turuchansk dotarł do miejsca docelowego – Chantajki. Stąd prowadził ożywioną korespondencję, polemizując z postępowaniem i wypowiedziami Sergieja, używającego kar kanonicznych⁵³ wobec osób nieuznających jego rozporządzeń⁵⁴. Metropolita Stragorodzki uważał, że sakramenty udzielane przez jego oponentów, odmawiających mu subordynacji, są nieważne i osoby ich udzielające winne być osądzone przez trybunały archierejskie – (2 stycznia 1930 roku). Ponadto odmówił Cyrylowi dotychczasowego stanowiska ordynariusza w Kazaniu. Cyryl pod-

⁵³ Пор. А. МАЗЫРИН, *Высшие иерархи о преемстве власти в Русской Православной Церкви в 1920-1930 годах*, Москва 2006, s. 57-62.

⁵⁴ Пор. тамże, s. 58-103.

kreślał w korespondencji (30 stycznia 1930 roku), pisząc do Sergieja, że od trzech lat dokonuje on uzurpacji władzy cerkiewnej i zawiadamia go, że nadal jest metropolitą kazańskim.

Polemika Cyryla z Sergiejem w latach 1929-1930 należy do wyjątkowo ważnych faktów w historii Cerkwi. Na pozór wydawało się, że chodziło tylko o zakres pełnomocnictwa Sergieja, zwłaszcza w sprawie utworzenia Synodu. Tymczasem korzenie sporu sięgają dalej. Jeśli dla Cyryla najważniejszy problem to świadectwo udzielane prawdzie objawionej, głoszonej przez Cerkiew i zachowanie godności Cerkwi, to w przekonaniu Sergieja kluczowym zagadnieniem jest sprawa fundamentów organizacyjnych, umożliwiających poprawne funkcjonowanie administracji i duszpasterstwa. Poglądy Cyryla podzielali biskupi i duchowni represjonowani przez rządowy aparat. Mitrofanow⁵⁵ wymienia kilku z nich: Cedryk, Sacharow, Preobrażenski, J. Udałow, A. Skworcow, S. Samojłowicz, S. Zwiezdinski. Szczególnie Cyryl cenił osobę i przekonania wspomnianego już wcześniej ks. Osipowa. Wymienieni za swą postawę płacili znośnięciem dokuczliwych represji. Nie doświadczyli ich wierni „wyznawcy” sergianizmu, których organa nie brały pod uwagę i nie zsyłały za koło polarne.

Czołowy zesłaniec z tamtych lat – Polanski – obserwując zachowania Sergieja po Deklaracji, pisał do niego: „Mam odwagę powiedzieć, że z zamianowaniem Was zastępcą stróża tronu patriarchalnego udzielone zostały Wam tylko upoważnienia do załatwiania bieżących spraw, by być tylko stróżem istniejącego porządku... Jakichkolwiek organizacyjnych uprawnień ja Wam nie udzieliłem, dopóki jestem stróżem patriarchalnego tronu i dopóki żyje metropolita Cyryl, a wówczas także żył jeszcze metropolita Agefangel”⁵⁶. Cytowany tekst metropolity Polńskiego dowodzi jego wspólnych przekonań podzielanych z metropolitą Cyrylem.

Piotr pisał do Cedryka w czerwcu 1929 roku: „Mianowanie metropolity Sergieja zastępcą nie na tym polegało i polega, żeby zamienić swoją osobą metropolitę Piotra, a tylko zastąpić go, sobą zagwarantować ten

⁵⁵ Пор. Г. МИТРОФАНОВ, *Очерки по истории Русской Православной Церкви XX века, dz. cyt.*, s. 301.

⁵⁶ Пор. А. МАЗЫРИН, *Кирилл, dz. cyt.*, s. 362-397.

społeczny punkt, to miejsce, przez które myśli, pragnienia i kierownicze wskazania metropolity Piotra, jako stróża, mogły docierać do środowiska cerkiewnego⁵⁷.

W czerwcu 1929 roku Smirnow został przeniesiony do Jenisejska w celu dokończenia zesłania, do którego powinno dojść w grudniu 1929 roku. Jednak 22 lutego 1930 roku ponownie osadzono go w więzieniu w Jenisejsku (piąty wyrok), skąd został odesłany do Krasnojarska. 23 kwietnia 1930 roku został zwolniony z zesłania, ale nie z więzienia krasnojarskiego. Kilka tygodni później – 23 czerwca 1930 roku – sąd przedłużył jego zesłanie o dalsze lata. Został zwolniony dopiero 19 sierpnia 1933 roku. Jako wolny już obywatel wyjechał do guberni smoleńskiej w celu osiedlenia się w miejscowości Grzatsk (obecnie Gagarin). Po niecałym roku – 14 lipca 1934 roku – został ponownie aresztowany (po raz szósty) i przesłany do Moskwy. Tu skazano go na kolejne trzy lata zesłania w Kazachstanie południowym i osadzono w miejscowości Janykurgan. Cytowani już historycy i biografowie metropolity Smirnowa – Mażyryn⁵⁸ i A. W. Żurawskij⁵⁹ opracowali kalendarz jego drogi męczeńskiej w latach 1919, 1922, 1926, 1929, 1934 i 1937. Metropolita kazański, odezwany od swej stolicy biskupiej od wielu lat, po trzyletnim pobycie w południowym Kazachstanie, 24 lipca 1937 roku został aresztowany po raz ostatni i przewieziony do Czimkentu. 23 sierpnia 1937 roku wieloletni zesłaniec i 17 innych osób zostało oskarżonych o przygotowywanie powstania przeciw władzom sowieckim. 19 listopada 1937 roku troje funkcjonariuszy z organów bezpieczeństwa wydało na nich wyrok śmierci. Został on wykonany 20 listopada 1937 roku w pobliżu Czimkentu. W ciągu około 15 lat represji, przez jakie przechodził metropolita Cyryl, zdecydowaną ich większość spędził na zesłaniach w Komi i Kazachstanie. Archirejski Sobór zagraniczny Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej uznał go za świętego męczennika 14 listopada 1981 roku, natomiast krajowy sobór Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej – 20 sierpnia 2000 roku.

⁵⁷ Por. tamże, s. 370.

⁵⁸ Por. А. МАЖЫРИН, *Кирилл, dz. cyt.*, s. 362-397.

⁵⁹ Por. А. В. ЖУРАВСКИЙ, *Во имя правды и достоинства Церкви, dz. cyt.*, s. 822-826.

Przypomniane dramatyczne doświadczenia obydwu świętych męczenników – Polanskiego i Smirnowa – dowodzą tragicznego losu episkopatu i duchowieństwa w sowieckiej Rosji. Zabójstwa metropolity Bogojawleńskiego i ks. Koczurowa jeszcze w czasie historycznego Soboru tichonowskiego były zapowiedzią losu, jaki Cerkwi zgotują bolszewicy. Wydarzenia chaotyczne okresu rewolucji przejęły zorganizowane instytucje antyreligijne. Za pierwszą z nich trzeba uznać działającą w latach 1922-1929 komisję zajmującą się realizacją rozdziału Cerkwi od państwa⁶⁰. Do jej pracowników etatowych i współpracowników z ramienia organów bezpieczeństwa należeli: Trocki, P. G. Smidowicz, A. Krasikow, Tuczkow, Dzierżyński. Ten zespół opracował pierwszy plan wielorakiej walki z Cerkwią. Przedłużeniem tej instytucji w latach 1929-1938 była komisja zajmująca się wszystkimi kultami religijnymi, nie tylko chrześcijańskimi⁶¹. Na jej czele od początku postawiono Smidowicza. Pracownicy mający tu wyznaczone pola działania spotykali się od 8 do 15 razy w roku, oceniając swe osiągnięcia w walce z religią, a z Cerkwią w szczególności. Jej priorytetem było przeprowadzenie bezbożnej „piatiletki”. W programie działania tej komisji znalazły się zróżnicowane inicjatywy mające na celu wyeliminowanie religii, zwłaszcza Cerkwi, z życia. Organizowano kursy ideologiczne, spotkania, publikacje dyfamacyjne i ośmieszające. Komisja dysponowała „Bezbożnikiem” wychodzącym pięć razy w tygodniu, w nakładzie 380 000. Planowano zwiększyć nakład do 1 500 000 egzemplarzy każdego dnia. „Antyreligioznik” już w 1930 roku ukazywał się w nakładzie 100 000. Komisja także podejmowała starania by „Związek bezbożników” mógł wydać legitymacje 10 milionom członków⁶².

Zróżnicowane instytucje antyreligijne, finansowane z budżetu państwa, prowadziły przeróżne akcje. Tylko niektóre doczekały się opisu, które częściowo przypomnimy. Fragmentaryczne statystyki informują, że Cerkiew Prawosławna w Rosji w 1916 roku miała 140 biskupów,

⁶⁰ Пор. Д. Н. Н., *Комиссия по проведению отделения Церкви от государства*, ПЭ, Москва 2019, т. 36, s. 533-542.

⁶¹ Пор. Д. Н. Н., *Комиссия по вопросам культов*, ПЭ, Москва 2019, т. 36, s. 520-526.

⁶² Пор. *Безбожная пятилетка*, ПЭ, Москва 2009, т. 4, s. 443-444.

a w 1941 roku na wolności pozostało tylko czterech, łącznie ze Stragorodzkim⁶³. Taka redukcja stanu liczbowego episkopatu następowała stopniowo. W 1929 roku dokonano dwóch konsekracji nowych biskupów, ale aresztowano sześciu; w 1930 roku w miejsce trzech świeżo konsekrowanych aresztowano ośmiu; w latach 1935-1936 równocześnie powołano pięciu nowych, a do więzienia odesłano 34. W najdramatyczniejszym 1937 roku nikt nie przyjął sakry biskupiej, ale więzienie spotkało 50 hierarchów, z czego większość rozstrzelano (także Smirnowa i Polanskiego). Kryminalny stosunek władz do episkopatu powtarzał się także w odniesieniu do duchowieństwa i służby cerkiewnej (kapłani, diakoni, etatowe chóry cerkiewne, zakonnicy, zakonnice, starości cerkiewni). Represje wobec tej kategorii społecznej objęły w latach 1917-1936 około 50 000 osób, z czego zamordowano od 10 000 do 12 000⁶⁴.

Obok personelu cerkiewnego przedmiotem ataku bolszewickiego stały się instytucje służące wiernym. Z ponad 54 000 cerkwi w 1916 roku w 1938 roku pozostało 25 400, a w 1941 roku tylko około 300; zamknięto wszystkie klasztory, zlikwidowano szkolnictwo cerkiewne – cztery akademie teologiczne, 60 seminariów duchownych, 185 średnich szkół duchownych, 40 000 szkół parafialnych.

Z komisją wyspecjalizowaną w walce z Cerkwią ściśle współpracowali czołowi przywódcy komunistyczni – Stalin, W. Mołotow, E. M. Jarosławski. Temu ostatniemu w 1930 roku Stalin polecił przygotować wywiad, którego rzekomym autorem miałby być metropolita Sergiej, który bynajmniej nie był o nic pytany ani poinformowany, że pod jego nazwiskiem opublikuje się wypowiedź, autorstwo której jemu się przypisze. 5 lutego 1930 roku rzekomo metropolita udzielił wywiadu dziennikarzom sowieckim, a 18 lutego – zagranicznym. Prasa sowiecka w lutym 1930 roku ogłosiła w dziennikach „wywiad” metropolity Sergieja. Poprzedził go następujący komunikat: „Przedstawiciele sowieckiej prasy zwrócili się z szeregiem pytań do metropolity Sergieja. Na postawione metropolicie

⁶³ Пор. Г. МИТРОФАНОВ, *Очерки по истории Русской Православной Церкви XX века*, dz. cyt., s. 388.

⁶⁴ Пор. тамże, s. 390.

Sergiejowi pytania udzielił on następującej odpowiedzi⁶⁵. Komunikat nie wspomina nic o dziennikarzach zagranicznych, gdyż dociekliwsi mogliby poszukiwać ich nazwisk. A nie spotkali się ani z pierwszymi, ani z drugimi.

Publikowany tekst zawierał kilkanaście pytań i odpowiedzi „metropolity Sergieja”. Chodziło o ukazanie swobody wyznaniowej gwarantowanej Cerkwi. „Pytających” interesowała informacja o prześladowaniach wierzących, zamykaniu cerkwi, represjonowaniu duchowieństwa, konsekwencji zerwania instytucji religijnych z caratem, motywacji Tichona deklarującego lojalność wobec nowego ustroju, możliwościach propagandy religijnej, stawiania przed sądem niektórych duchownych, sposobami kierowania zgrupowaniami wierzących. W zestawie poruszanych problemów postawiono także kwestie preferencji dla niektórych wyznań i przyszłości religii. Podniesiono również problem zagranicznej pomocy dla rosyjskich grup wyznaniowych i stosowania wysokich kar, łącznie z wyrokami śmierci, za niespłacone podatki; poruszono też temat ewolucji postaw społecznych związanych z modernizacją kraju. W końcowym fragmencie „wywiadu” postawiono pytanie o stosunek do chrześcijaństwa zachodniego, zarówno katolickiego, jak i anglikańskiego. Całość elaboratu zredagowanego osobiście przez Stalina, wstępnie zaprojektowanego przez Jarosławskiego, miała posłużyć odbudowie pozycji władz politycznych kraju, utraconej przez powszechnie znany terror wielokierunkowy⁶⁶.

Metropolita Sergiej milczał. Nie odważył się potępic skandalicznego postępowania aparatu władzy i dokonanej dyfamacji jego nazwiska oraz fałszowania prawdy o położeniu Cerkwi. Nie wszyscy czytelnicy prasy sowieckiej zorientowali się, że opublikowany rzekomy wywiad metropolity Sergieja jest tylko podstępnie przygotowaną stalinowską samoobroną. Państwowe Archiwum Rosyjskiej Federacji zawiera maszynopis zagranicznego czytelnika zarzucającego metropolicie Sergiejowi, że publikuje kłamstwa o sytuacji Cerkwi w Rosji sowieckiej⁶⁷. Jego au-

⁶⁵ Г. МИТРОФАНОВ, *Очерки по истории Русской Православной Церкви XX века*, dz. cyt., s. 371.

⁶⁶ Рог. Ё. А. КУРЛЯНДСКИЙ, *Сталин, власть, религия*, Москва 2011, s. 445-455.

⁶⁷ Рог. Я. Н. ЩАПОВ (red.), *Русская Православная Церковь и коммунистическое государство 1917-1941*, Москва 1966, s. 263-267.

tor przypomina ogrom prześladowań komunistycznych wobec Cerkwi, liczby zamykanych cerkwi, nazwiska biskupów zesłańców, przywileje dla prasy ateistycznej i zakaz publikacji religijnych, represje stosowane wobec kapłanów i wierzących. Podważa także niekanoniczny sposób powołania tzw. Synodu przez metropolitę Sergieja, zwraca uwagę na ruch „obnowieńców” organizowany przez organa bezpieczeństwa. Mało znany archiwalny tekst świadczy, że zorganizowane kłamstwo Stalina jednak nie zostało odkryte przez wszystkich. Cerkiew prawosławna w Rosji, po dramatycznym 1937 roku, była niemal całkowicie zniszczona i dlatego „16 kwietnia 1938 r. mocą decyzji Rady Najwyższej ZSRR «Komisja Do Spraw Kultu» przy Komitecie Wykonawczym ZSRR została zlikwidowana”⁶⁸. Rozpoczęta w 1939 roku wojna przyniosła nowe problemy – na terenach zajętych przez Armię Czerwoną były czynne liczne parafie prawosławne, których obecność zdziwiła wojska okupacyjne. Rozległe ziemie Polski, Litwy, Łotwy, Estonii, Bukowiny i Besarabii w znacznej mierze były zamieszkałe przez wyznawców prawosławia. Były tu czynne 3342 cerkwie, 64 klasztory; działały także wydziały teologiczne i seminaria duchowne⁶⁹. Nim doszło do napaści hitlerowskiej na Rosję w czerwcu 1941 roku, wschodni okupant już zdążył zlikwidować szkolnictwo teologiczne, zamknąć kilkadziesiąt cerkwi i zaaresztować około 200 kapłanów. Z drugiej strony, porównując dramaty Cerkwi w Rosji i jej żywotność na okupowanych terenach, władze moskiewskie, państwowe i cerkiewne postanowiły zabezpieczyć jej działalność. Dla parafii prawosławnych białoruskich i ukraińskich utworzono tzw. zachodni egzarchat, w skład którego weszło sześć istniejących tu diecezji. Na jego czele stanął metropolita Jaruszewicz, przybyły z Leningradu. Litewskie i wileńskie parafie zostały przekazane pod jurysdykcję przybyłego z Moskwy abp. Woskresienskiego. Egzarchą dla wiernych łotewskich i estońskich został talliński metropolita A. Paulus.

⁶⁸ Пор. А. МАЗЫРИН, *Высшие иерархи о преемстве власти в Русской Православной Церкви в 1920-1930 годах, dz. cyt., s. 26.*

⁶⁹ Пор. Г. МИТРОФАНОВ, *Очерки по истории Русской Православной Церкви XX века, dz. cyt., s. 393.*

Nominacja trzech wymienionych hierarchów, mających kierować życiem cerkiewnym na terenach zajętych przez Armię Czerwoną – Jarusze-wicza⁷⁰, Woskresienskiego i Paulusa – została przeprowadzona poprzez bardzo ściśle porozumienie między organami bezpieczeństwa i metropolitą Sergiejem. Zarówno Jaruszewicz, jak i Woskresienski byli równo-cześnie agentami organów bezpieczeństwa. Potwierdza to monografia J. A. Kurlandzkiego, jak i już cytowana praca Mitrofanowa⁷¹. Ostatni wy-mieniony historyk pisał: „Tak polityka bezwarunkowej współpracy Mo-skiewskiego Patriarchatu i sowieckiego państwa przekształciła się w poli-tykę bezwarunkowej integracji kierownictwa Moskiewskiego Patriarchatu ze strukturami sowieckich spec-służb, przy równoczesnym niegwaran-towaniu Rosyjskiej Prawosławnej Cerkwi w ZSRR jakiegokolwiek dal-szego choćby istnienia”⁷².

Teza Mitrofanowa o integracji działań służb specjalnych i czoło-wych przedstawicieli patriarchatu ukazała się w postępowaniu Nadzwyczajnej Komisji Państwowej Do Zbadania Zbrodni Katyńskiej⁷³. W jej skład weszli (wymienimy niektórych): pierwszy sekretarz leningradz-kiego obwodowego komitetu partii – A. A. Żdanow, pisarz Tołstoj, pro-fesor medycyny N. N. Burdenko, historyk E. W. Tarle, biolog T. Łysen-ko oraz metropolita Jaruszewicz. Wszyscy jednogłośnie oświadczyli, że zbrodni dokonali Niemcy. Autor ma słuszne wątpliwości, czy metropo-lita Nikołaj występował tu jako agent organów bezpieczeństwa, czy jako chrześcijanin kierujący się nakazem sumienia.

Po niespełna dwóch latach od napaści Niemiec na Rosję sowiecką w czerwcu 1941 roku położenie Cerkwi także uległo zmianie. Ziemie za-jęte przez nowego okupanta zamieszkiwało około 75 milionów obywateli. Polityka kadry wojskowej niemieckiej zmierzała do pozyskania sympat-ii ludności miejscowej tych krajów. Polegało to także na przywracaniu jej instytucji religijnych, otwieraniu pozamykanych cerkwi. Mitrofanow

⁷⁰ Пор. М. ШКАРОВСКИЙ, В. Г. ПИДГАЙКО, Д. Н. НИКИТИН, *Николай*, dz. cyt., s. 360-372.

⁷¹ Пор. Ё. А. КУРЛЯНДСКИЙ, *Сталин, власть, религия*, dz. cyt., s. 542-543.

⁷² Г. МИТРОФАНОВ, *Очерки по истории Русской Православной Церкви XX века*, dz. cyt., s. 396.

⁷³ Пор. тамże, s. 427.

twierdzi, że wówczas udostępniono wiernym prawosławnym ok. 8000 cerkwi, a ponadto zezwolono na prowadzenie katechizacji i na publikacje religijne w czasopismach i radiu⁷⁴. Niemiecka administracja cywilna, zmieniwszy wojskową, nie była już tak hojna i nieco przyhamowała procerkiewne gesty. Wycofywanie się armii sowieckiej po napaści hitlerowskiej na wschód pozwoliło także na odradzanie się antyrosyjskich tendencji w Cerkwi, zwłaszcza na Ukrainie.

Pojawienie się w Europie amerykańskich sojuszników w walce z niemieckim agresorem oraz wojskowa współpraca z sowiecką Rosją uświadomiły władzom moskiewskim, że prawda o dotychczasowym sposobie traktowania Cerkwi utrudnia współdziałanie aliantów. Stąd potrzebna wydawała się zmiana w postawach wobec wierzących. Metropolita Sergiej także postępował jak prawdziwy obrońca swego kraju, zabierając publicznie głos, ale i organizując pomoc dla armii. Kręgi polityczne widząc, że nie można nie doceniać Cerkwi, i dostrzegając potrzebę dalszego współdziałania z nią, zdecydowały się na zmianę polityki wyznaniowej. Ponadto Stalin przewidując w drugiej połowie 1943 roku, że zbliża się ostateczny upadek III Rzeszy, miał nadzieję, że uda mu się przy udziale Cerkwi zrealizować plany śródziemnomorskie w odniesieniu do Grecji, Turcji i Izraela⁷⁵. Planował, by Moskwa stała się „Prawosławnym Watykanem”.

Realizując swe plany, Stalin zorganizował 3 września 1943 roku spotkanie z czołowymi hierarchami – Stragorodzkim, Jaruszewiczem i Szymańskim. Miało ono decydujące znaczenie. Władze zagwarantowały szereg udogodnień umożliwiających częściowe odrodzenie się Cerkwi, niemal zupełnie zniszczonej⁷⁶. W skali całego kraju zatrudnionych było tylko czterech biskupów, w Leningradzie pracowało tylko 10 kapłanów, a czynnych było sześć prawosławnych świątyń. W ramach tego spotkania Cerkiew uzyskała wieloraką pomoc materialną, lokalową, organizacyjną. Umożliwiono jej także formację kadry naukowej i duszpasterskiej. Nowością było równoczesne utworzenie Rady ds. Cerkwi Prawosławnej,

⁷⁴ Por. tamże, s. 406-407.

⁷⁵ Por. М. ШКАРОВСКИЙ, *Сталинская религиозная политика и Русская Православная Церковь 1943-1953 годах*, „Acta Slavica Japonica” t. 27, s. 1-27.

⁷⁶ Por. М. И. ОДИНЦОВ, А. С. БУЕВСКИЙ, *Алексий I*, ПЭ, Москва 2007, t. 1, s. 676-698.

która faktycznie przypominała Synod z epoki carskiej. Na jej czele postawiono oficera z organów bezpieczeństwa – pułkownika G. Karpowa⁷⁷. Miał pośredniczyć w stosunkach między państwem a Cerkwią. Równocześnie uzyskano pozwolenie, by już 8 września 1943 roku doszło do Soboru mającego wybrać patriarchę. Z odległych zakątków kraju wojskowymi samolotami dowieziono biskupów pozbawionych stanowisk. W spotkaniu tym wzięło udział 19 hierarchów. Po przemówieniu rekomendacyjnym Jaruszewicza, zebrani przez akklamację wybrali patriarchę w osobie Stragorodzkiego. Mimo wieku i dolegliwości zdrowotnych objął on stanowisko, na którym pozostał tylko kilka miesięcy⁷⁸, do swej śmierci 15 maja 1944 roku⁷⁹.

Przygotowaniami do wyboru kolejnego patriarchy zajęła się zarówno kancelaria zmarłego Sergieja, jak i Karpowa. W dniach 21-23 listopada 1944 roku w Moskwie zorganizowano zebranie episkopatu, które opracowało także procedurę wyboru patriarchy. W międzyczasie udzielono jeszcze sakry biskupiej 10 duchownym, by zwiększyć frekwencję obecnych i niemających za sobą lat zesłania. Z ramienia kancelarii patriarchalnej problem referował ks. N. Kolczycki⁸⁰. Zapewne jego tekst był przygotowany w kancelarii Karpowa. Zaproponowano, by w imieniu każdej diecezji głos zabrał jej ordynariusz, zaczynając od najmłodszego pod względem daty sakry biskupiej. Każdy z ordynariuszy obecnych publicznie miał ogłosić nazwisko i godność proponowanego kandydata na stanowisko patriarchy. Jest rzeczą oczywistą, że lokalne władze bezpieczeństwa zadbały, by biskup każdej diecezji wybierał Szymańskiego. Postanowiono także, że Sobór ogólnokrajowy wyborczy zostanie zorganizowany między 31 stycznia a 2 lutego 1945 roku. Podczas dyskusji listopadowej o procedurze przyszłych wyborów zabrał głos ordynariusz diecezji tambowskiej Ł. Wojno-Jasieniecki⁸¹. Oświadczył zebranym, że zaproponowana pro-

⁷⁷ Пор. Т. А. Чумаченко, *Карпов*, ПЭ, Москва 2017, т. 31, с. 325-328. Nazywano go krwawym prześladowcą Cerkwi pod koniec lat 30. Zob. Г. Митрофанов, *Очерки по истории Русской Православной Церкви XX века*, dz. cyt., s. 486.

⁷⁸ Пор. Д. Орловский, *Лука*, ПЭ, Москва 2020, т. 41, с. 598-607.

⁷⁹ Пор. М. И. Одинцов, А. С. Буевский, *Алексий I*, dz. cyt., s. 676-698.

⁸⁰ Пор. Д. Н. Н., *Колчицкий*, ПЭ, Москва 2019, т. 36, с. 495-496.

⁸¹ Пор. *przypis 77*.

cedura jest niewłaściwa, nie zabezpiecza tajnego głosowania, jak miało to miejsce przy wyborze patriarchy Tichona. Uroczysty obiad zafundowany przez kancelarię Karpowa zakończył spotkanie. Biskup Łukasz nie wziął w nim udziału. Kiedy zaś wybierał się z Tambowa z końcem grudnia na zapowiedziane wybory, został boleśnie podtruty podczas posiłku. Mimo że sam był cenionym profesorem medycyny, czekało go długie leczenie. Zarówno to wydarzenie, jak i inne z działalności wybranego już patriarchy Aleksieja I spowodowały, że Rosjanie zwykli nazywać go „krasnym patriarchą”.

Wieloletnia aktywność patriarchy Szymańskiego – ustawicznie nadzorowana najpierw przez Karpowa (1943-1960), a następnie przez jego następcę W. A. Kurojedowa (1960-1970)⁸² była bacznie obserwowana przez obywateli. Zapamiętano mu, że w 1922 roku zdjął suspensę z leningradzkich działaczy skupionych wokół Wwiedzińskiego i że nie stanął w obronie metropolity Kazańskiego oraz jego współpracowników skazanych na śmierć w petersburskim procesie, będąc wówczas administratorem diecezji w zastępstwie ordynariusza. Przywoływano także jego milczenie wobec ataków na bp. Wojno-Jasienieckiego przed wyborami patriarchy Szymanskiego w 1945 roku, który nie zamierzał podporządkować się życzeniom Karpowa.

Krytycznym ocenom działalności patriarchy Aleksieja równocześnie towarzyszyły słowa uznania dla wspominanych już, odważnych i samodzielnych postaci jak Polanskij, Smirnow, a w okresie powojennym nie tylko dla Wojno-Jasienieckiego, ale także E. Gołubiewa⁸³. Będący od 1953 roku biskupem taszkienckim i środkowoazjatyckim bywał także w Kazachstanie. Tu urzędnik do spraw wyznaniowych (upełnomoczenyj) zamierzał zamknąć cerkiew w Łunaczarsku, czemu zdecydowanie sprzeciwił się bp Gołubiew. Wobec jego ostrej reakcji na plany urzędnika zaatakowano go w prasie, publikując kłamliwe oskarżenia. Gołubiew odpowiedział listem duszpasterskim odczytanym z ambon. Władze mające poparcie Kurojedowa zmusiły go do opuszczenia katedry biskupiej w Taszkencie i do osiedlenia się na Białorusi w klasztorze żyrowickim. W ramach

⁸² Por. Д. Н. Н., *Куроедов*, ПЭ, Москва 2020, t. 39, s. 415-419.

⁸³ Por. А. Н. Сухоруков, *Ермоген*, ПЭ, Москва 2013, t. 18, s. 648-653.

represji nie zezwolono mu także na udział w zgromadzeniu episkopatu w 1961 roku. W reakcji na takie zachowanie pracowników Kurojedowa skierował on do premiera N. Chruszczowa, za wiedzą patriarchy Aleksieja i przewodniczącego Rady Kurojedowa, list wyrażający protest przeciw nadużyciom popełnianym przez pracowników ds. wyznaniowych. Zarzucał im zbyt daleko posuwającą się interwencję w życie Cerkwi. „Dzisiaj faktycznie przełożonym w diecezji bywa urzędnik, biskup robi wrażenie, jakby był tylko starszym dziekanem. Wcześniej dziekan nie miał prawa mianować księdza do parafii. Miał prawo tylko zaproponować nominata, ale do dokonania nominacji był uprawniony tylko biskup. Teraz hierarcha nie ma prawa samodzielnie wyznaczać proboszcza, lecz tylko proponować kandydata urzędnikowi, od decyzji którego całkowicie zależy problem mianowania go lub odmowy... Jeszcze gorzej ma się sprawa z odwołaniem kapłana ze stanowiska... Oficjalne określenie to zdjęcie z rejestracji, zbyt często będące zupełnym zaskoczeniem dla samego biskupa. Gdy chodzi o skreślenie samego kapłana, to w większości przypadków nigdzie więcej nie może zatrudnić się – ani w tej diecezji, gdzie pracował, ani w jakiegokolwiek innej... Prawomocny urzędnik w praktyce odmawia zatrudnienia w swoim regionie kapłana wykreślonego w innym okręgu”⁸⁴. Biskup Gołubiew podkreślił, że najdotkliwszy ból sprawia wierzącym zamykanie cerkwi. Zaznaczył, że w latach 1959-1961 na terenie państwa zamknięto ok. 3000 cerkwi. Biskup Sacharow z diecezji kowrowskiej postawił wówczas pytanie: „gdzież są pozostali biskupi, dlaczego inni milczą? Dlaczego u nas jest tylko jeden wyznawca?”⁸⁵.

18 kwietnia 1961 roku Synod podjął decyzję dotyczącą funkcjonowania parafii, ograniczając zakres obowiązków proboszcza wyłącznie do posługi duchowej wiernym; natomiast stroną materialną życia wspólnoty religijnej miała zajmować się odpowiednia grupa. Jej zadaniem miała być

⁸⁴ *Письма патриарха Алексия в Совет по делам Русской Православной Церкви при Совете Народных Комиссаров – Совете Министров СССР*, t. 1: 1945-1953, Москва 2009; *Письма патриарха Алексия в Совет по делам Русской Православной Церкви при Совете Народных Комиссаров – Совете Министров СССР*, t. 2: 1954-1970, Москва 2009.

⁸⁵ А. Н. СУХОРУКОВ, *Ермоген, dz. cyt.*, s. 648-653.

troska o stan materialny cerkwi i należących do niej pomieszczeń, nieruchomości oraz wyposażenia; tu wymienia się problemy finansowe i księgowość buchalterii. Natychmiast te ustalenia Synodu zostały wprowadzone w życie przez Radę i jej przewodniczącego Kurojedowa. Wywołało to poważne zaniepokojenie episkopatu, gdyż duszpasterz miał być tylko wynajmowanym przez parafię pracownikiem, a nie decydentem w życiu parafii. Przeciw takim postanowieniom Synodu i Rady zaprotestowało kilku biskupów: Gołubiew, Wojno-Jasieniecki, D. Szczegołow, A. Suchanko⁸⁶. A po odejściu Chruszczowa ze stanowiska bp Gołubiew przygotował pisemny protest przeciw decyzji Synodu z 1961 roku. Autor odpowiedniego dokumentu oraz dziewięciu innych hierarchów zaproponowali patriarsze Aleksiejowi, by zwołał albo zebranie biskupów, albo ogólnokrajowy Sobór celem rewizji przepisów z 1961 roku. Ten tekst został szeroko upowszechniony. Jednak władze w tym czasie nie zamierzały zmieniać swej polityki wyznaniowej. Patriarcha widząc to i sam asekurując się, zaproponował, by doszło do spotkania bp. Gołubiewa z Synodem, celem przedstawienia mu szkodliwości jego postulatów, gdyż przepisy prawne z 1961 roku już weszły w życie. Biskup Ermogen zdecydował się podporządkować życzeniom patriarchy i Synodu, a faktycznie Kurojedowa. Jego środowisko postanowiło czasowo pozbyć się Gołubiewa z Europy, polecając mu tymczasowe kierownictwo diecezji omskiej i tiumeńskiej na Syberii, a od maja 1963 roku – diecezji kałuskiej. Jednak władze administracyjne i partyjne Kaługi nie tolerowały jego stosunku do zmasowanej propagandy ateistycznej wśród młodzieży i doprowadziły do usunięcia go z diecezji. W 1964 roku powrócił do klasztoru w Żyrowicach, mając 69 lat, wycofany z duszpasterstwa. Tu pozostał aż do śmierci w 1978 roku, czyli pozbawiony zadań biskupich przez 13 lat.

Pole działalności patriarchy Aleksieja – w latach 1945-1970 – w zasadniczy sposób uzależnione było od stosunków politycznych panujących w kraju i osobowości jego liderów. Na czele kadry rządzącej w tych latach po Stalinie znaleźli się G. Malenkow, N. Bułganin, Chruszczow, L. Breżniew. W okresie rządów pierwszego z nich, kiedy kraj odbudo-

⁸⁶ Пор. В. С. Л. КРАВЕЦ, *Архиерейский Собор Русской Православной Церкви 18 июля 1961 г.*, ПЭ, Москва 2009, т. 3, s. 544-546.

wywał się, równocześnie znajdując się w czołówce światowych mocarstw, i zabiegał o utrzymanie swej pozycji, musiał także unikać wewnętrznych konfliktów. Stąd pierwsze lata obecności Aleksieja u steru Cerkwi cieszyły się względnym spokojem w stosunkach z państwem. Prowadziło się remonty cerkwi, obniżono podatki instytucji religijnych, niemal zupełnie znikła antyreligijna propaganda, jakkolwiek Cerkiew nie mogła uzyskać osobowości prawnej. W tym powojennym okresie i po niemal całkowitym zniszczeniu Cerkwi, zwłaszcza po 1937 roku, doszło stopniowo do jej odradzania się. W 1944 roku otwarto 208 świątyń, a w 1945 roku – 510. W skali kraju w 1946 roku czynnych było 10 547 cerkwi, a w 1958 roku – już 13 414. Odbudowano także kadrę episkopalną: w 1946 roku pracowało 51 biskupów, a w 1958 roku – 73. Przybywało także duchowieństwa. W 1946 roku swe obowiązki pełniło 9254 kapłanów, a w 1958 roku – 12 288. Do 1958 roku utworzono już osiem seminariów duchownych i dwie Akademie Duchowne. Równocześnie już po śmierci Stalina pojawiają się głosy podnoszące zaniedbania w propagandzie ateistycznej, wraca stara praktyka zamykania cerkwi, obciąża się duchowieństwo zawyżonymi podatkami, dochodzi do podpaleń cerkwi i napaści zorganizowanych grup na przedstawicieli Cerkwi. Z drugiej strony, doszło do opublikowania przez organa partyjne dokumentu potępiającego wulgarną i nachalną propagandę bezbożnictwa, za co podziękował patriarcha Aleksiej. W 1956 roku wszczął on starania o budowę cerkwi w miastach oraz otwierania klasztorów, nowych szkół teologicznych, domów wydawniczych i typografii własnych. Te problemy omawiał 15 maja 1958 roku z Chruszczowem, będącym zdecydowanym promotorem ateizacji kraju. Starania patriarchy były bezowocne. Po nich z polecenia rządu Karpow we wrześniu 1958 roku domagał się zgody Aleksieja na dalsze zamykanie cerkwi, szkół teologicznych, niektórych diecezji, a nawet Ławry Kijowskiej. Patriarcha ubiegał się wówczas bezskutecznie o nowe spotkanie z Chruszczowem⁸⁷. Ten odmówiwszy, zlecił rozwiązanie problemu sygnalizowanego przez petenta Radzie kierowanej przez Karpowa. Jego

⁸⁷ Пор. Письма патриарха Алексия в Совет по делам Русской Православной Церкви при Совете Народных Комиссаров – Совете Министров СССР, т. 1: 1945-1953, dz. cyt., s. 260-264.

organ po pewnej refleksji wydał końcowe oświadczenie w sprawie skarg zgłoszonych przez stronę cerkiewną, utrzymując, że nie dochodzi do żadnej nagonki ani prześladowania Cerkwi, wręcz odwrotnie – to duchowieństwo łamie obowiązujące prawo wyznaniowe. Władze państwowe nie tylko zanegowały prawdziwość zarzutów patriarchy, ale postanowiono także usunąć osobistości, które dopuściły do ich sformułowania i upowszechnienia. Ze swych stanowisk usunięci zostali Karpow i metropolita Jaruszewicz, bliski doradca patriarchy. Antycerkiewna polityka ponownie nabrała tempa. Z 10 seminariów duchownych zostało pięć, z 69 klasztorów w latach 1958-1964 pozostało 16, z 3000 osób zakonnych w 1958 roku pozostało 1500 w 1964 roku. W diecezji dnipropietrowskiej z 285 cerkwi w 1961 roku pozostało 49. W diecezji kirowskiej z 75 w 1959 roku ocalało 35 w 1964 roku. Pod pretekstem rzekomego remontu zamknięta została także Ławra Pieczerska. Patriarcha pozostał bezsilny wobec tych faktów, ale i zbyt uległy.

Zdaniem Kurojedowa, patriarcha Aleksiej spełniał wszystkie oczekiwania władzy sowieckiej, twierdził w publikacji cytowanej przez Firsowa⁸⁸: „szczególną cechą tego patriarchy... była nie zwyczajna lojalność, ale głębokie oddanie Sowietkiej Ojczyźnie, socjalistycznemu państwu. On z wyróżniającą go troskliwością demaskował i karciał trubadurów antykomunizmu, wszystkich wrogów socjalistycznego ustroju, którzy w czarnych kolorach malowali położenie religii w ZSRR, wykorzystując je do antysowieckich celów”.

Powyższą opinię potwierdzają słowa samego patriarchy Aleksieja. 25 maja 1950 roku pisał on do patriarchy aleksandryjskiego K. Tahana w Syrii, odrzucając „pomówienia”, utrzymujące, że państwo sowieckie walczy z Cerkwią: „Nie potrzeba wielu słów, żeby odrzucić to oskarżenie, wystarczy zobaczyć na miejscu, jak realizowana jest u nas wolność Cerkwi, jak nam, pracownikom Cerkwi, pozostawione jest obszerne pole dla działalności religijnej w realizacji obowiązków w szerokim zasięgu, organizacji szkół wyznaniowych, mateczników przyszłych duszpasterzy itd. Trudno nie dziwić się temu, że teraz kiedy we wszystkich krajach na świecie toczy się walka o pokój, walka przeciw przestępnym planom pod-

⁸⁸ Рог. С. Л. Фирсов, *Время в судьбе*, dz. cyt., s. 259.

żegaczy do wojny, – Rosyjska Cerkiew podziela ze swoim narodem ciężary i bóle minionej wojny... i dzisiaj z nim całkowicie jest zjednoczona... Nikt u nas nie przeszkadza Cerkwi budować pokoju, mówić o nim, wzywać do niego, bronić go, inaczej mówiąc – to co zalecił Pan Apostołom i pasterzom Cerkwi...”⁸⁹.

Cytowane wypowiedzi Kurojedowa i patriarchy Aleksieja trzeba traktować jak potwierdzenie opinii Szkarowskiego⁹⁰, że w powojennym okresie Stalin planował zbliżyć się do Bliskiego Wschodu, a w Moskwie utworzyć Prawosławny Watykan. Temu celowi miały służyć liczne inicjatywy zlecane miejscowemu patriarchatowi. Patriarcha Szymański w liście skierowanym do Karpowa oświadczył wprost, że trzeba „paraliżować wpływy Konstantynopola”⁹¹. Lansowane akcje Moskwy realizowane przez Cerkiew miały służyć temu celowi. Od 1945 roku Aleksiej odwiedzał wspólnoty prawosławne w tej śródziemnomorskiej części świata. Jego obecność miała je zbliżyć do Moskwy i potwierdzić jej dominację. Pierwsza podróż moskiewskiego patriarchy na Bliski Wschód od 28 maja do 26 czerwca 1945 roku, z pełnym poparciem Stalina, miała wdrożyć jego plan śródziemnomorski. Rosyjscy podróżnicy dotarli wówczas do Iranu, Iraku, Syrii, Libanu, Jerozolimy, Palestyny, Kairu i Aleksandrii w Egipcie. Równocześnie była to rewizyta w stosunku do tamtejszych władz duchownych za ich pobyt w Moskwie z okazji Soboru w styczniu i lutym 1945 roku. O przebiegu tej podróży i jej wynikach dokładny raport Stalinowi i czołowym jego współpracownikom złożył Karpow. Miała ona – jak twierdził – wzmocnić pozycję rosyjskiej Cerkwi w krajach do tej pory zdominowanych przez Brytyjczyków i wspomóc lokalne Cerkwie materialnie⁹². Druga podróż patriarchy Aleksieja

⁸⁹ *Письма патриарха Алексия в Совет по делам Русской Православной Церкви при Совете Народных Комиссаров – Совете Министров СССР*, t. 1: 1945-1953, dz. cyt., s. 533.

⁹⁰ Por. Г. МИТРОФАНОВ, *Очерки по истории Русской Православной Церкви XX века*, dz. cyt., s. 72.

⁹¹ *Письма патриарха Алексия в Совет по делам Русской Православной Церкви при Совете Народных Комиссаров – Совете Министров СССР*, t. 1: 1945-1953, dz. cyt., s. 364.

⁹² Por. tamże, s. 48.

na Bliski Wschód została zorganizowana między 25 listopada a 30 grudnia 1960 roku. Jej program był zatwierdzony przez Komitet Centralny partii. W jej kilkunastoosobowy skład obok patriarchy wchodził jego bezpośredni doradca bp P. Swiridow, który zastąpił już odwołanego Jaruszewicza, oraz P. Izwekow. Pielgrzymi skorzystali ze specjalnego samolotu wynajętego w „Aeroflocie”. Spotkali się z wyznawcami prawosławia w Syrii, Libanie, Jordanii, Turcji i Grecji. Raport z tej wizyty złożył Komitetowi Centralnemu partii i ministrowi spraw zagranicznych Kurojedow. Podkreślił, że tamtejsi hierarchowie przyjmowali moskiewskich gości z zaufaniem i wdzięcznością. Natomiast doszło do poważnego spięcia z patriarchą Atenagorasem w Konstantynopolu z uwagi na jego przychylny stosunek dla emigracji rosyjskiej i Cerkwi czeskiej, niemających zamiaru podporządkować się patriarchatowi moskiewskiemu. W sumie obydwie przypomniane podróże patriarchy miały raczej charakter polityczny niż religijny – miały ułatwić rosyjskie wpływy na Bliskim Wschodzie. Mniejsze znaczenie posiadały podróże Aleksieja do Gruzji (1945), Bułgarii (1946), Rumunii (1947), na Ukrainę (Charków, 1948), do Kiszyniowa (1956), ponownie do Bułgarii (1957), Jugosławii (1957), Grecji, Szwajcarii, Anglii (1964). Wymienione wizyty patriarchy Aleksieja były organizowane jako równoległe inicjatywy konkurencyjne do pobytu patriarchy konstantynopolskiego Atenagorasa w 1959 roku w patriarchacie aleksandryjskim, antiocheńskim, jerozolimskim, a w 1967 roku w Serbii, Rumunii, Bułgarii, a ponadto w Watykanie, Anglii i w Genewie w Światowej Radzie Kościołów⁹³. Ubogi patriarcha Atenagoras nie był w stanie udzielać pomocy finansowej odwiedzanym wspólnotom. Aleksiej mający zlecenia władz politycznych Moskwy dysponował także zapleczem finansowym. Przykładowo można przypomnieć, że o. Leonid pracujący w Palestynie w 1949 roku poprosił o pomoc w wysokości 5500 dolarów, a patriarcha antiocheński przez trzy lata (1950, 1951, 1952) otrzymywał po 20 000 dolarów na swe wydatki duszpasterskie⁹⁴. W październiku 1946 r.

⁹³ Пор. Б. А. НЕЛЮБОВ, *Афинагор I*, ПЭ, Москва, т. 4, s. 85-87.

⁹⁴ Пор. *Письма патриарха Алексия в Совет по делам Русской Православной Церкви при Совете Народных Комиссаров – Совете Министров СССР*, т. 2: 1954-1970, dz. cyt., s. 464, 644, 668.

delegacja Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej na czele z metropolitą Jaruszewiczem, mająca omówić sporne tematy z patriarchą Maksimosem w Konstantynopolu i zachęcić go do popierania sowieckiej polityki, miała w planie przekazać mu 50 000 dolarów. Władze tureckie odmówiły wizy Rosjanom i do wizyty nie doszło. Czy innymi kanałami kwota ta dotarła do adresata, nie wiadomo⁹⁵. Było przyjętą praktyką w Moskwie także udzielanie pomocy finansowej duszpasterstwu prawosławnemu w krajach europejskich, niezależnemu od Konstantynopola. Jednak większość prawosławnych we Francji, Anglii, Szwajcarii po 1945 roku preferowała patriarchat Atenagorasa.

Okres 1945-1970, kiedy zadania patriarchy moskiewskiego spełniał Szymański, realizował sowiecką politykę imperialną. W tym mieściła się postępująca instalacja Moskwy jako prawosławnego Watykanu, czyli próba podporządkowania sobie wszystkich wierzących prawosławnych, także poza krajem. Miało to zakwestionować pozycję patriarchatu konstantynopolskiego. Dotyczyło to także ziem świeżo anektowanych. Szczególnym przejawem tych ambicji była likwidacja Cerkwi grecko-katolickiej na Ukrainie (1946), Zakarpaciu (1949) i Słowacji⁹⁶. W pierwszym przypadku było to możliwe po uwięzieniu katolickich biskupów obrządku wschodniego – J. Slipyj, G. Chomyszyn, N. Budka, M. Czarnecki, I. Łatyszewski. Tym sposobem patriarchat moskiewski pozyskał w 1997 roku unickie parafie leżące w granicach państwa⁹⁷. Liczba kapłanów porzucających Cerkiew grecko-katolicką była mniejsza, ale do dzisiaj nie jest doprecyzowana⁹⁸. W tej akcji całość operacji została przeprowadzona przez organy bezpieczeństwa, a patriarcha Aleksiej tylko firmował ją na ostatnim etapie, przyjmując pod swą jurysdykcję „rzekomych” nowych prawosławnych. Widać w tej operacji naśladownictwo carskiego sposobu postępowania z unitami. W 1838 roku przed tzw. połockim Soborem i likwidacją Unii na Białorusi władze wysłały tam urzędnika do specjal-

⁹⁵ Пор. Т. В. Волокитина (ред.), *Власть и Церковь*, Москва 2009, т. 2, s. 401-402.

⁹⁶ Пор. тамże, s. 1146.

⁹⁷ Пор. Г. МИТРОФАНОВ, *Очерки по истории Русской Православной Церкви XX века, dz. cyt.*, s. 487.

⁹⁸ Пор. тамże, s. 482.

nych poruczeń W. Skrypicyna⁹⁹, by zbadać jak można przeprowadzić katasę Unii na tym terenie. W 1946 roku takie same zadania wypełnili na Ukrainie Karpow (generał służb bezpieczeństwa) i I. W. Polanskij (pułkownik) na polecenie „organów”. Celem zniszczenia Cerkwi unickiej na Zakarpaciu posłużono się morderstwem bp. T. Romży przez „nieznanych sprawców” i zesłaniem bp. A. Chiry do Kazachstanu. Wiernych pozbawiono pasterzy. Tym sposobem liczba cerkwi prawosławnych wzrosła tu ze 160 w 1946 roku do 589 w 1949 roku, a kapłanów ze 136 do 268¹⁰⁰. Likwidacja Kościoła unickiego na Słowacji zakończyła się przejściem na prawosławie 250 parafii, w tym 160 w diecezji preszowskiej. 150 kapłanów odmawiających apostazji zesłano na Morawy jako świeckich pracowników, a 50 zostało aresztowanych.

Zapewne przejście unickich cerkwi po zaanektowaniu wschodniej Polski i Słowacji oraz Zakarpacia było spektakularnym posunięciem władz moskiewskich. Podobne cele przyświecały patriarchatowi Aleksieja I wobec prawosławia we wszystkich krajach, na które w latach 1944-1945 wkroczyła Armia Czerwona¹⁰¹. Jej obecność powodowała, że lokalne Cerkwie rozluźniały swe związki z patriarchatem zlokalizowanym w Turcji i ulegały wschodniemu sąsiadowi. Ponadto jego zabiegi o sparaliżowanie wpływów Konstantynopola, zgodnie z wyrażeniem Aleksieja I i planami generała Karpowa oraz pełnym patronatem władz państwowych, sprawiły, że postanowiono zwołać Powszechny Sobór wszystkich wyznawców prawosławia, na wzór ostatniego przeprowadzonego w VIII wieku. Według moskiewskich ustaleń, bez pytania o opinię Konstantynopola, miałyby się on odbyć w Moskwie między 1 a 10 października 1947 roku¹⁰². Proponowana tematyka miała w większości polityczny charakter.

⁹⁹ Por. M. RADWAN, *Carat wobec Kościoła greckokatolickiego w zaborze rosyjskim 1796-1839*, Roma-Lublin 2001, s. 174.

¹⁰⁰ Por. А. ШЕПТИЦКИЙ, *Материалы к биографии*, <http://www.krotov.info/acts/20/1940/19491010.html> (odczyt z dn. 19.06.2021 r.).

¹⁰¹ Por. М. И. ОДИНЦОВ, А. С. БУЕВСКИЙ, *Алексий I*, dz. cyt., s. 676-698; М. Шкаровский, *Сталинская религиозная политика и Русская Православная Церковь 1943-1953 годах*, dz. cyt., s. 75.

¹⁰² Por. Г. МИТРОФАНОВ, *Очерки по истории Русской Православной Церкви XX века*, dz. cyt., s. 485.

Zamierzano także pozyskać przychylność zaproszonych gości. Podarki pieniężne miano przekazać przedstawicielom Cerkwi z Konstantynopola, Cypru, Grecji, Albanii, Serbii; własne podworia miały otrzymać patriarchaty aleksandryjski, antiocheński, jerozolimski; chodziło zwłaszcza o ich odpowiednie pomieszczenia w Moskwie, Leningradzie i Kijowie. Władze państwowe były także skłonne, by Rosyjskiej Cerkwi oddać Ławrę Troicko-Sergiejewską (z XIV wieku) i Niwodniczyj Monastyr (upaństwowiony w 1922 roku).

14 lutego 1947 roku Karpow przedstawił KC WKP bliższą charakterystykę planowanego Soboru wszechprawosławnego. Miał przypomnieć i uświetnić powołanie patriarchatu moskiewskiego przed pięcioma wiekami – w 1448 roku; powinien także zmobilizować zebranych do walki z Watykanem, zwłaszcza po likwidacji Cerkwi unickiej; zamierzano także wypracować alians Kościołów chrześcijańskich jako ruchu międzynarodowego; myślano również o statusie Cerkwi Rosyjskiej w ruchu ekumenicznym. Karpow zgłosił pretensje, że bardzo liczna miejscowa Cerkiew jest niewystarczająco obecna we władzach Światowej Rady Kościołów – na 90 stanowisk przypadało jej tylko 17 etatów.

Ambitny plan Karpowa i jego zaplecza pokrzyżowała choroba psychiczna wspomnianego już Maksyma. W październiku 1948 roku złożył rezygnację z pełnionych funkcji, a zastąpił go nowo wybrany patriarcha Atenagoras¹⁰³. Doskonale zdawał sobie sprawę z polityki prowadzonej przez Moskwę i spychania jego Cerkwi na margines oraz roli, jaką dawny prześladowca wierzących, Karpow, stara się odegrać w życiu Cerkwi – generał miał być organizatorem wszechprawosławnego Soboru.

Po powyższej zmianie na stanowisku cały plan moskiewski załamał się. Ograniczono się tylko do świętowania 500-lecia moskiewskiego patriarchatu. Z tej okazji nie przybył do Moskwy żaden ze wschodnich patriarchów, nie było także delegacji jerozolimskiej i cypryjskiej; udział greckiej reprezentacji ograniczył się do uczestnictwa w nabożeństwach i okolicznościowych imprezach, natomiast ignorowano ważne dla Moskwy spotkania tematyczne, z udziałem głównie przedstawicieli z krajów „demokracji ludowej”. Na tych imprezach przedstawiano tematy polityczne:

¹⁰³ Por. B. A. НЕЛЮБОВ, *Афинагор I*, dz. cyt., s. 85-87.

Watykan a Cerkiew Prawosławna; Ruch ekumeniczny; Chrześcijaństwo i obrona pokoju. Karpow przegrał z Atenagorasem, Konstantynopol nie został zastąpiony Moskwą.

Pod koniec 1959 roku patriarcha Aleksiej trzykrotnie spotkał się z Karpowem, który zażądał, by udzielił mu informacji, jakie tematy zamierza omawiać z Chruszczowem¹⁰⁴. Pytany udzielił mu pisemnej odpowiedzi, przygotowanej zapewne wspólnie z metropolitą Jaruszewiczem. Zaakcentowano w niej następujące problemy: 1. napaści prasowe i fizyczne na duchowieństwo; 2. likwidacja klasztorów; 3. zakaz prowadzenia akcji charytatywnej przez Cerkiew; 4. zachowania urzędników – „wyznaniowców” – samowolnie wykreślających z rejestru pracowników, zwłaszcza kapłanów, z listy upoważnionych do zatrudnienia; 5. samowolna reglamentacja rekrutacji kandydatów na studia w akademiach duchownych i seminariach; 6. naciski, by zmniejszyć liczbę etatów dla duchownych w parafiach; 7. zamykanie cerkwi; 8. postulaty, by zmniejszyć liczbę diecezji, i przymuszanie, by niektórzy biskupi zarządzali dwoma, a nawet trzema diecezjami równocześnie; 9. podnoszenie opodatkowania instytucji cerkiewnych i duchowieństwa; 10. utrudnianie produkcji świec potrzebnych w cerkwiach; 11. zmuszanie duchowieństwa do porzucania swego powołania i pracy w cerkwi, w następstwie pauperyzacji, utrudniającej mu utrzymanie rodziny.

Na większość zgłoszonych problemów Karpow odpowiedział, twierdząc, że nie muszą one być przedmiotem rozmowy z Chruszczowem, ale że nie zamierza jej utrudniać. Zdecydowanie bronił swych pracowników – „wyznaniowców” – w terenie, jako urzędników państwowych przestrzegających obowiązującego prawa. Przypomniał jednak złośliwie, że patriarcha Aleksiej zgodził się w rozmowie z nim, by zlikwidować 28 z 63 klasztorów w latach 1959 i 1960. Natomiast Chruszczowi przekazał, że w latach 1947-1957 zlikwidowano 38 klasztorów, w 1959 roku – jeden, a pozostało wówczas jeszcze 44. Istniał także plan, by w 1960 roku skasować dalszych 15 monasterów, wówczas miałyby pozostać jeszcze 29,

¹⁰⁴ Пор. Письма патриарха Алексия в Совет по делам Русской Православной Церкви при Совете Народных Комиссаров – Совете Министров СССР, т. 2: 1954-1970, dz. cyt., s. 290.

czyli 28% ze 101 czynnych w 1945 roku. Patriarcha nie zamierzał obciążać rządu odpowiedzialnością za wyliczone problemy. Jednak metropolita Jaruszewicz podczas wspólnego spotkania z Chruszczowem (24 listopada 1959 roku) oświadczył, że obserwując prasę i lokalne postępowanie „wyznaniowców” w republikach, „wnioskuję, że dochodzi do fizycznego zniszczenia Cerkwi, że obecnie wszystko jest szersze i głębsze niż nawet w latach 20-tych... My uważamy, że po zjeździe [21. zjazd partii – RM] nastąpiła «zimna wojna» przeciw Cerkwi”¹⁰⁵. Zachowanie metropolity Jaruszewicza wyrażało w pełni opinie panujące w kraju, natomiast patriarcha unikał konfrontacji. Dokumentacja archiwalna, częściowo tylko znana, świadczy, że obydwie strony sporu były zaznajomione z problemami kasaty klasztorów i zamykania cerkwi zarówno przed, jak i po wspomnianym spotkaniu z Karpowem i Chruszczowem.

Za statystyką likwidacji klasztorów z reguły kryją się dramatyczne wydarzenia. Słynny klasztor w Żyrowiczach, dawny unicki, późniejsza siedziba seminarium prawosławnego, zdecydowano w znacznej mierze przeznaczyć na szpital, mimo że patriarcha Aleksiej zamierzał tu umieścić 23 podstarzałych, chorych biskupów i kapłanów¹⁰⁶. W Kijowie żeński klasztor Pokrowski, gdzie przebywało już 200 chorych i wiekowych zakonnic, skomasowanych tu z innych klasztorów, i 23 siostry jako personel opiekuńczy, posiadał własną kaplicę zakonną oraz cerkiew parafialną, lokalne władze – „wyznaniowiec” – zdecydowały w tej kaplicy na pierwszym piętrze ulokować księgozbiór ocalały po pożarze biblioteki Akademii Nauk Ukrainy. A mniszki miałyby ewentualnie korzystać z cerkwi parafialnej¹⁰⁷. Metoda komasacji w jednym budynku sióstr z dwóch, a nawet trzech klasztorów była często stosowana. W Rydze do klasztoru w miejscowości Pustynka (mającego już 33 siostry) przeniesiono z Rygi dodatkowo 43 (w 1964 roku)¹⁰⁸. W Kijowie czynny żeński klasztor Florowski, w którym mieszkało 15 sióstr w różnym wieku, przeżył inną historię¹⁰⁹. Pewnej nocy weszła tam milicja i kolejno od każdej z sióstr zabierała

¹⁰⁵ Tamże, s. 293.

¹⁰⁶ Por. tamże, s. 442-450.

¹⁰⁷ Por. tamże, s. 456.

¹⁰⁸ Por. tamże, s. 439.

¹⁰⁹ Por. tamże, s. 444-449.

dowody osobiste. Przestraszona jedna z nich ujawniła swój kiepski stan psychiczny. Milicja nie dokończyła zbierania dowodów osobistych, musiała je donieść następnego dnia przełożona. „Stróże porządku publicznego” wówczas powiadomili ją, że mają wszystkie opuścić ten klasztor i wynając sobie każda z nich mieszkanie na mieście. Klasztor został zlikwidowany – kronikarz nie zapisał, jaki był jego dalszy los. Przypadki te, jak i szereg innych patriarcha Aleksiej pisemnie przedstawił Karpowowi. Nie mamy dostępu do archiwalnej dokumentacji, by się dowiedzieć, jak zostały rozwiązane problemy zgłoszone przez patriarchę. Urzędnik do spraw wyznań dla całej Ukrainy G. P. Pinczuk, podległy Karpowowi, oświadczył swym władzom, że do 14 sierpnia 1959 roku zamknięto osiem klasztorów (nie wiadomo za jaki okres) – krzemieniecki został zamieniony na szpital, a skit we wsi Gustyn i skit poczajowski zostały wykorzystane jako zakłady opieki dla starszych osób; do użytku szkolnego oddano były klasztory we wsi Czerniewo na Zakarpaciu i w Dniepropietrowsku¹¹⁰.

Rozproszeni po kraju podkomendni Karpowa dobrze rozumieli intencje przełożonych. Posunięcia Usanowa, jednego z nich, z rostowskiego okręgu administracyjnego, patriarchsze zreferował tamtejszy abp I. Zielnicki¹¹¹, który przekazał to do przewodniczącego Rady ds. Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej – Karpowowi. Rostowski biskup zawiadomił patriarchę, że wymieniony urzędnik wezwał do siebie ks. Salskiego, by przekazać mu swe żądania administracyjne: proboszcz miał mu doręczyć spis chórzystów z miejscowej cerkwi oraz członków „dwudziestki” parafialnej; zakazał mu organizować jakiegokolwiek modlitwy po domach, odprowadzać pogrzeby na cmentarz, nie zezwalać młodzieży poniżej 18. roku życia na udział w nabożeństwach. Następnie tenże urzędnik zwywał kolejno osoby z doręczonych spisów celem przesłuchiwania ich. Poradził ponadto ks. Salskiemu, mającemu 85 lat, by porzucił kapłaństwo. Przed odejściem proboszcz oświadczył urzędnikowi, że nigdy więcej tu nie przyjdzie. Patriarcha przekazując do Moskwy raport z Rostowa do kancelarii Karpowa, dodał: „tylko Pan może ukierunkować właściwe postępowanie urzędników”.

¹¹⁰ Por. tamże, s. 267.

¹¹¹ Por. tamże, s. 281.

Patriarcha Aleksiej otrzymywał sporo raportów dotyczących żalu i poczucia krzywdy z powodu zamkniętych cerkwi. Oczywiście tylko niektórzy pokrzywdzeni donosili ordynariuszom lub patriarsze o zaszyłych wydarzeniach. Archiwa notują tylko fragmenty historii. Jednak i te częściowe opisy ukazują występujące zjawiska. Wiele mówi bardzo ostrożny i ograniczony list patriarchy. Jego tekst z 14 września 1962 roku zawierał niewiele słów. Prosił w nim o interwencje w sprawie dziewięciu zamkniętych cerkwi z całego kraju – z obłasti krasnojarskiej, czernichowskiej, permskiej, lwowskiej, petropawłowskiej, pskowskiej, donieckiej i dwóch z ulianowskiej¹¹². Analogicznych próśb skierowanych przez Aleksieja do Karpowa – znanych z cytowanej publikacji – było sporo, ale niekiedy budzą zdziwienie czytelnika. Czołowy hierarcha Rosji prosił urzędnika o otwarcie czterech cerkwi zamkniętych w różnych miastach. Zaznaczał także, że Nowosybirsk – liczący ponad dwa miliony mieszkańców – posiada tylko jedną czynną cerkiew; prosił o ponowne otwarcie zamkniętej cerkwi mikołajewskiej, bo zburzona została cerkiew pw. Zaśnięcia NMP. Dlaczego hierarcha zatroskany o dwa miliony obywateli stolicy Syberii – Nowosybirsk – ograniczył się tylko do 17 słów? Czy nadal kierował się pamięcią, dlaczego został usunięty jego bliski współpracownik Jaruszewicz? Parę miesięcy wcześniej wierni tego wielkiego miasta (70 podpisów) pisali ze wzruszeniem do patriarchy: „Nigdy nie zapomnimy tej strasznej nocy, kiedy Uspienska cerkiew odchodziła od nas, jęcząc i płacząc”¹¹³. Kriwowa porządkując pisma patriarchy Aleksieja do publikacji, znalazła w nich jeszcze kilkanaście jego listów referujących prośby o zwrot pozamykanych cerkwi¹¹⁴. Brak jednak nadal pełnego opisu tego proceduru wykorzystywanego przez władze sowieckie.

Antycerkiewna polityka władz sowieckich koncentrowała się nie tylko na planowanym zamykaniu cerkwi i klasztorów, ale także na polityce kadrowej, dotyczącej głównie nominacji biskupów. Już po deklaracji metropolity Sergieja – w 1927 roku – władze dobierały duchownych mających

¹¹² Por. tamże, s. 373.

¹¹³ Tamże, s. 406, 408.

¹¹⁴ Por. tamże, s. 375, 381, 382, 384, 386, 387, 388, 392, 401, 408, 420, 423, 467, 497, 498, 503, 510-514, 533, 537.

zarządzać diecezjami. Wystarczy wspomnieć ich stosunek do usuniętego z Leningradu metropolity Petrowych i faworyzowanego Aleksandrowa z Tweru, znanego współpracownika organów bezpieczeństwa. W literaturze naukowej ten temat nie został przedstawiony. W publikowanych archiwaliach patriarchy Aleksieja pozostały tylko ślady tej problematyki. On sam miał kiedyś krótko określić stosowane na tym odcinku procedury: „Dasz palec, odgryzą rękę. Na początku ja wybierałem dziewięciu, a oni jednego, teraz oni dziewięciu, a ja jednego”¹¹⁵. Wydaje się, że dokumenty dotyczące nominacji biskupich zostały usunięte z archiwum patriarchy albo nominacje były przeprowadzane na tajnych spotkaniach władz państwowych i cerkiewnych. Niemniej w 1960 roku, co jest rzadkością w publikacjach, patriarcha Aleksiej po spotkaniu ze swym Synodem zgłosił do Kurojedowa ośmiu ewentualnych kandydatów mogących objąć katedry biskupie w następujących miastach: Kujbyszewie, Czeboksarach, Kałudze, Penzie, Kalininie, Jarosławiu, Połtawie, Leningradzie. W komentarzu do tej korespondencji Kriwowa dodaje, że zdaniem adresata referowanej korespondencji bp F. Kowerninski, były ordynariusz archangielski do 1956 roku, proponowany do Kalinina, nie uzyskał aprobaty dla swej kandydatury. Rada kierowana przez Kurojedowa zgłosiła sprzeciw, gdyż przed laty samowolnie otwierał parafie bez autoryzacji władz cywilnych, a duchownym radził, by unikali „wyznaniowców – upelnoczenych”. Strona rządowa zarzucała kandydatowi na biskupa do Kalinina, że łamał prawo państwowe, na co metropolita Jaruszewicz odpowiedział: „od nas żądacie, żeby duchowieństwo nie łamało prawa, a gdy idzie o przestępstwo z drugiej strony... Mam na myśli barbarzyńskie zamknięcie cerkwi”¹¹⁶. Biskup Kowerninski aż do swej śmierci – 20 lat później – w 1980 roku nie otrzymał nigdy oczekiwanej nominacji. Analogiczną listę kandydatów na katedry biskupie zgłosił patriarcha Aleksiej I w 1961 roku. Dotyczyła ona 10 miast: Woroneż, Charków, Mińsk, Tuła,

¹¹⁵ С. Л. Фирсов, *Время в судьбе*, dz. cyt., s. 215.

¹¹⁶ *Письма патриарха Алексия в Совет по делам Русской Православной Церкви при Совете Народных Комиссаров – Совете Министров СССР*, t. 2: 1954-1970, dz. cyt., s. 299.

Kostroma, Rostow, Archangielsk, Iżewsk, Czerniowce, Uglicz¹¹⁷. Do tej propozycji redaktor patriarszej korespondencji komentarza nie dopisała.

O barbarzyńskim zamykaniu cerkwi i łamaniu prawa wyznaniowego przez urzędników odważył się mówić tylko metropolita Jaruszewicz, pierwsza osoba po patriarsze, młodszy od niego o 14 lat. To zwróciło na niego uwagę zarówno władz centralnych, jak i Karpowa, oficera doświadczonego w walce przeciw Cerkwi. Najbliższy współpracownik patriarchy Aleksieja wyróżniał się obyciem międzynarodowym. Przez 14 lat, od 1946 roku, był przewodniczącym Wydziału Kontaktów Zagranicznych Moskiewskiego Patriarchatu. Brał udział w licznych sympozjach politycznych i chętnie wygłaszał referaty na tematy obrony pokoju, starając się utrwaląc pozycję międzynarodową swego kraju. Metropolita Wojno-Jasieniecki napisał mu kiedyś uszczypliwie, że zbyt wiele uwagi poświęca sprawom świeckim, ze szkodą dla problemów duchowych¹¹⁸. W środowiskach rządowych w Moskwie ceniono go, że w 1945 roku skutecznie przeprowadził we Francji metropolity Georgijewskiego i jego dwóch sufraganów z obediencji konstantynopolskiej do moskiewskiej. Nie zapomniano mu także, w poczuciu wdzięczności, że kłamał, negując informacje o prześladowaniu Cerkwi, podając świadomie dwukrotnie zawyżone liczby czynnych cerkwi i trzykrotnie przesadzonej liczby kapłanów¹¹⁹. Uchodził za chętnie słuchanego kaznodzieję. Swoje kazania bez trudności drukował w oficjalnym organie patriarchatu, będąc jego naczelnym redaktorem. Publicznie zaprzeczał propagandzie głoszącej, że słynny uczony I. Pawłow był ateistą, gdy faktycznie był głęboko wierzącym profesorem, a ponadto jego przyjacielem. Interesów kraju bronił w Światowej Radzie Pokoju. Jednak Karpow nie dowierzał mu, akcentując jego ambicje i możliwość, że po śmierci patriarchy Aleksieja mógłby przejąć jego stanowisko. Ostrzegał także, mówiąc: „Dla nas lepiej, jeśli na czele Cerkwi będzie Aleksiej niż metropolita Nikołaj (będący jego zastępcą),

¹¹⁷ Por. tamże, s. 320.

¹¹⁸ Por. tamże, s. 128.

¹¹⁹ Por. A. A. КОСТРЮКОВ, *К истории воссоединения с Московским Патриархатом приходов Западноевропейского экзархата в послевоенные годы (1945-1946)*, „Вестник ПСТГУ” II:6(55) (2013), s. 72-84.

wówczas stanęłyby przed nami poważne trudności. Metropolita Nikołaj jest człowiekiem bardzo ambitnym i również pysznym. Bardzo zachłanny, formalnie będzie naszym sojusznikiem, a faktycznie zabiega, by rozpalic działalność religijną¹²⁰. Jaruszewicz był autorem słynnego przemówienia patriarchy Aleksieja o miejscu i historycznej roli Cerkwi w dziejach Rosji, upokarzającego partię komunistyczną.

Wymienione okoliczności skłoniły Kurojedowa, centralne władze państwowe i patriarchę, by odwołać metropolitę Jaruszewicza z zajmowanych stanowisk. W patriarchacie pojawiają się nowi ludzie. Już nikt nie będzie mówił o barbarzyńskim zamykaniu cerkwi. Metropolita Jaruszewicz przeszedł na emeryturę w 1960 roku i zmarł w roku następnym w szpitalu, w niewyjaśnionych okolicznościach. Podeszły wiekiem Aleksiej I – mający już 84 lata – nadal do 1970 roku będzie kontynuował czołobitną lojalność, jak tego nauczył Stragorodzki, a Kurojedow będzie wygłaszał kolejne peany na jego temat.

Bibliografia

- Radwan M., *Carat wobec Kościoła greckokatolickiego w zaborze rosyjskim 1796-1839*, Roma-Lublin 2001.
- Smolitsch J., *Geschichte der russischen Kirche 1700-1917*, Leiden 1964, s. 705-713.
- Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти 1917-1943*, Москва 1994, s. 188.
- Безбожная пятилетка*, Православная Энциклопедия, Москва 2009, t. 4, s. 443-444.
- Богданова Т. А., Клементьев А. К., Косик В. И., *Евлогий, Православная Энциклопедия*, Москва 2013, t. 17, s. 161-168.
- Волокитина Т. В. (red.), *Власть и Церковь*, t. 2, Москва 2009.
- Губонин М. Е., Мазырин А., кифа. *Патриарший Местоблюститель Священномученик Петр, Митрополит Крутицкий (1862-1937)*, Москва 2012.

¹²⁰ Т. А. Чумаченко, *Поразила всех нас, как гром, отставка митрополита Николая*, „Исторический архив” 1 (2008), s. 49.

- Д. Н. Н., *Колчицкий, Православная Энциклопедия*, Москва 2019, t. 36, s. 495-496.
- Д. Н. Н., *Комиссия по вопросам культов, Православная Энциклопедия*, Москва 2019, t. 36, s. 520-526.
- Д. Н. Н., *Комиссия по проведению отделения Церкви от государства*, Православная Энциклопедия, Москва 2019, t. 36, s. 533-542.
- Д. Н. Н., *Куроедов, Православная Энциклопедия*, Москва 2020, t. 39, s. 415-419.
- Журавский А. В., *Во имя правды и достоинства Церкви*, Москва 2004.
- Калинин Л. В., Паринов В., *Григорианский Раскол, Православная Энциклопедия*, Москва 2011, t. 12, s. 455-459.
- Косик О. В., *Дамаскин, Православная Энциклопедия*, Москва 2009, t. 13, s. 684-687.
- Косткевич Г. А., *Обзор главнейших событий церковной жизни России за время с 1925 г. до наших дней*, „Вестник ПСТГУ” II:2(23) (2007), s. 104-130.
- Кострюков А. А., *К истории воссоединения с Московским Патриархатом приходов западноевропейского экзархата в послевоенные годы (1945-1946)*, „Вестник ПСТГУ” II:6(55) (2013), s. 72-84.
- Кравец В. С. Л., *Архиерейский Собор Русской Православной Церкви 18 июля 1961 г.*, Православная Энциклопедия, Москва 2009, t. 3, s. 544-546.
- Курляндский Й. А., *Сталин, власть, религия*, Москва 2011, s. 445-455.
- Мазырин А., *Высшие иерархи о преемстве власти в Русской Православной Церкви в 1920-х –1930-х годах*, Москва 2006.
- Мазырин А., *Высшие иерархи о преемстве власти в Русской Православной Церкви в 1920-1930 годах*, Москва 2006.
- Мазырин А., *Кирилл, Православная Энциклопедия*, Москва 2017, t. 34, s. 362-397.
- Мазырин А., *Поместный Собор 1917-1918 гг. и вопрос о преемстве патриаршей власти в последующий период (до 1945 г.)*, „Вестник ПСТГУ” II:4(29) (2008), s. 35-51.

- Мангилев П., *Временный Высший Церковный Совет, Православная Энциклопедия*, Москва 2010, т. 9, s. 514-516.
- Митрофанов Г., *Очерки по истории Русской Православной Церкви XX века*, Москва 2021, s. 35.
- Нелюбов Б. А., *Афинагор I, Православная Энциклопедия*, Москва, т. 4, s. 85-87.
- Никитин Д. Н., *Евдоким, Православная Энциклопедия*, Москва 2013, т. 17, s. 115-117.
- Никитин Д. Н., *Изъятие церковных ценностей, Православная Энциклопедия*, Москва 2004, т. 21, s. 661-668.
- Одинцов М. И., Буевский А. С., *Алексий I, Православная Энциклопедия*, Москва 2007, т. 1, s. 676-698.
- Орловский Д., *Агафангел, Православная Энциклопедия*, Москва 2007, т. 1, s. 235-237.
- Орловский Д., *Виктор, Православная Энциклопедия*, Москва 2009, т. 8, s. 428-432.
- Орловский Д., *Лука, Православная Энциклопедия*, Москва 2020, т. 41, s. 598-607.
- Письма патриарха Алексия в Совет по делам Русской Православной Церкви при Совете Народных Комиссаров – Совете Министров СССР*, т. 1: 1945-1953, Москва 2009.
- Письма патриарха Алексия в Совет по делам Русской Православной Церкви при Совете Народных Комиссаров – Совете Министров СССР*, т. 2: 1954-1970, Москва 2009.
- Православная Энциклопедия*, Москва 2000-2020, т. 1-60.
- Раздорский А. И., *Дамиан, Православная Энциклопедия*, Москва 2009, т. 13, s. 707-708.
- Регельсон Л., *Трагедия Русской Церкви 1917-1945*, Москва 1996.
- Сафонов Д., *Почему не состоялся процесс над патриархом Тихоном?*, <https://pravoslavie.ru/5202.html> (odczyt z dn. 31.05.2021 r.).
- Соловьев И., *Высшее Церковное Управление, Православная Энциклопедия*, Москва 2010, т. 10, s. 104-106.

- Соловьев И., *Живая Церковь, Православная Энциклопедия*, Москва 2013, t. 19, s. 168-172.
- Соловьев И., Калиновский С., *Православная Энциклопедия*, Москва 2017, t. 29, s. 488-491.
- Сухоруков А. Н., *Ермоген, Православная Энциклопедия*, Москва 2013, t. 18, s. 648-653.
- Федоров В. А., *Временное правительство и его вероисповедная политика, Православная Энциклопедия*, Москва 2010, t. 9, s. 510-514.
- Фирсов С. Л., *Время в судьбе*, Санкт-Петербург 2005.
- Цыпин В., „Декларация”, *Православная Энциклопедия*, Москва 2012, t. 14, s. 328-334.
- Цыпин В., *Антонин, Православная Энциклопедия*, Москва 2008, t. 2, s. 682-684.
- Чумаченко Т. А., *Карпов, Православная Энциклопедия*, Москва 2017, t. 31, s. 325-328.
- Чумаченко Т. А., *Поразила всех нас, как гром, отставка митрополита Николая, „Исторический архив” 1 (2008), s. 47-68.*
- Шептицкий а., *Материалы к биографии*, <http://www.krotov.info/acts/20/1940/19491010.html> (odczyt z dn. 19.06.2021 r.).
- Шкаровский М. В., *Верюжский В., Православная Энциклопедия*, Москва 2010, t. 8, s. 30-31.
- Шкаровский М. В., *Дмитрий, Православная Энциклопедия*, Москва 2012, t. 15, s. 83-86.
- Шкаровский М. И., *Иосиф, Православная Энциклопедия*, Москва 2015, t. 25, s. 649-653.
- Шкаровский М., *Белков Е. Х., Православная Энциклопедия*, Москва 2009, t. 4, s. 525-526.
- Шкаровский М., *Введенский В. И., Православная Энциклопедия*, Москва 2009, t. 7, s. 349-352.
- Шкаровский М., *Красницкий В., Православная Энциклопедия*, Москва 2019, t. 38, s. 403-407.

Шкаровский М., Пидгайко В. Г., Никитин Д. Н., *Николай, Православная Энциклопедия*, Москва 2020, t. 50, s. 360-372.

Шкаровский М., *Сталинская религиозная политика и Русская Православная Церковь 1943-1953 годах*, „Acta Slavica Japonica” t. 27, s. 1-27.

Щапов Я. Н. (red.), *Русская Православная Церковь и коммунистическое государство 1917-1941*, Москва 1966.

Ks. dr hab. prof. KUL Marian Radwan – sercanin (ur. 1936), emerytowany wykładowca KUL, historyk, badacz dziejów XIX wieku, socjolog. Tytuł doktora uzyskał w 1973 roku na podstawie dysertacji *Proces sekularyzacji a rola społeczna kapłana*. Habilitacja w 2002 roku na podstawie rozprawy: *Carat wobec Kościoła greckokatolickiego w zaborze rosyjskim 1796-1839*. Wieloletni pracownik m.in. Sekcji Historii KUL. Członek Towarzystwa Naukowego KUL. Jego zainteresowania naukowe skupiają się na historii Rosji nowożytnej ze szczególnym uwzględnieniem dziejów Kościoła katolickiego i unickiego na tych terenach.